

פרק שלישי: סוגיית התשתית הכלכלית של ההתיישבות - ערב השמיטה

שאלת ביסוסן של המושבות

שני גורמים עיקריים תמכו בהתיישבות בארץ: הברון רוטשילד והוועד האודסאי. שניהם נתקלו בקשיים רבים בניסיונם לבסס את המושבות תחת חסותם. קשייו של הוועד האודסאי היו בולטים במיוחד. בתקציבו המוגבל יעמול הוועד האודסאי בשנים אלו, קודם כל, להיטיב את מצבן של המושבות והמתיישבים שתחת חסותו, אולם סיועו ייסתכם בכמה אלפים עד עשרות אלפי פרנקים בלבד לכל מושבה, לשם מילוי צרכים דחופים בעיקרם.

תמיכות הוועד האודסאי למושבות - בפרנקים¹²³		
המושבה	אייר תר"ן - אייר תרנ"ג (1893-1890)	אייר תרנ"ג - אייר תרנ"ו (1893-1896)
גדרה	70,097.13	33,889.75
פתח תקווה	40,106.43	14,043.65
משמר הירדן	17,735	8,986.01
ואדי חנין	8,560	14,276.51
רחובות	3,960	12,568.50
ראשון לציון	2,450	3,000
יסוד המעלה	1,840	700
חדרה	250	26,752.43
יהוד	325	-
פקיעין	188.50	-
מוצא	-	940
סך הכל	145,512.06	115,156.85

ההתיישבות תמשיך להיות תלויה בתרומתו של הברון רוטשילד, שיוציא בשנה אחת רק על יקביו, יותר מאשר כל תקציב הוועד האודסאי בעשר השנים תר"ן-תרנ"ט (1899-1890), שעמד על כ-850,000 פרנק.¹²⁴

בסיכום פעילות הוועד האודסאי, באביב תרנ"ו (1896), עמדו ראשיו על המגבלות

123. הנתונים מהדו"חות התלת-שנתיים של הוועד האודסאי: חשבון ועד החברה, א (תרנ"ג), עמ' 14; חשבון ועד החברה, ב (תרנ"ו), עמ' 42-46.

124. ראו גלעדי, המושבות, עמ' 516-517; גולדשטיין, חיבת ציון, עמ' 206-216.

בהן נתון הוועד, מראשית פעילותו בשנת תר"ן (1890), שמסקירתן "יתברר היטב עד כמה קשה דבר הישוב בארץ הקדש":

א. המרחק של הוועד, היושב באודסה, ממקום הפעילות בארץ מקשה על פעילותו.

ב. השינויים המהירים בתנאים בארץ מקשים על נקיטת שיטה קבועה, ומצריכים התייחסות לצרכים משתנים.

ג. בשש השנים האחרונות התחלף הוועד הפועל ביפו שלוש פעמים - דבר שפגע ביכולת להפיק את המירב מניסיון מצטבר ולפעול בתהליכים ארוכי טווח.

ד. התקציב של הוועד דל.

ה. הוועד לא יכול היה לקנות אדמות כטוב בעיניו, אלא רק לתת תמיכה למתיישבים בקניית קרקע או בהרחבת נחלתם. חוסר יכולת הוועד נבעה מטעמים כלכליים, מציאותיים ומשפטיים.

ו. הוועד יכול רק לסייע לאלו שכבר התיישבו בארץ, על פי רשיונו. חוסר יכולת הוועד לבחור מתיישבים שמתאימים ליישב את הארץ, על פי מלאכתם או מצבם הכלכלי, גרם לכך שרבים מהמתיישבים עשו זאת ללא ידיעה מספקת של תנאי החיים, העבודה בארץ, והתאמתם אליה.

ז. הוועד מחוייב לדאוג גם למתיישבים שנקלעו לצרה, עקב בצורת, חסרון בשווקים לתוצרתם, מגפת בהמות וכדומה.

קשיים אלו עוד מתחזקים לנוכח התנאים האופטימליים בהן הוקמה ההתיישבות היהודית בארגנטינה, על ידי הברון הירש:

א. רשיון מהממשלה להתיישבות המונית.

ב. האפשרות לבחור מראש במתיישבים ראויים.

ג. קיומו של תקציב מלא ליישוב המשפחות.

ד. הנחלות הגדולות הנצרכות להקמת המושבות ניקנו מראש.

ה. קיומן של כל כלי העבודה והמכשירים הנדרשים למושבות הקיימות.

ולמרות זאת, מצבה של ההתיישבות שם עדיין בלתי ברור.¹²⁵

125. חשבון ועד החברה, ב (תרנ"ו), עמ' 4-5. על המשבר במושבות הברון הירש בארגנטינה בתקופה זו, ראו אבני, ארגנטינה, עמ' 234-256. וראו עוד במכתבו של הברון הירש למורשיו בארגנטינה מ-1895, 21.4. שמונה ימים לפני פטירתו: "טעינו טעות מוחלטת בכמה עניינים ואין זו כלל טעותכם אלא טעותנו אנו, בפריז. טעינו: 1) בבחירת הארץ; 2) בחישוב הוצאות ההתנחלות הדרושות למשפחה; 3) בחישוב ההכנסות האפשריות מעיבוד חקלאי; ולבסוף, 4) בכשרם של המתיישבים. ברור הדבר שחישובינו היו פגומים מיסודם" (אבני, שם, עמ' 257. וראו עוד בתמצית: הנ"ל, פלשתינה, עמ' 1-4).

למרות זאת, במהלך שנות ה-90, ובפרט לאחר שוך 'העלייה המבוהלת', בשנים תרנ"ן-תרנ"א, נעשה מאמץ ניכר על ידי גורמים שונים בחובבי ציון לשפר את מצבן הכלכלי של המושבות - על סמך ביצוע ניתוחים מקצועיים, תוך ניסיונות מסוימים לשיתוף פעולה בין הגורמים המיישבים השונים.

החל משנת תרנ"ב (1892), עסק הוועד הפועל ביפו בצורה קבועה בדיווח ובעריכת רשימות סטטיסטיות מדוקדקות ומפורטות לוועד האודסאי על מצבה של כל מושבה הנתמכת על ידי הוועד, ושל כל אחד מאנשיה, וציין את הצרכים הנדרשים להן באופן כללי ובאופן פרטי. נתונים אלו גם שימשו כבסיס לדיון בשאלת העתיד הכלכלי של המושבות, בכינוסי הוועד האודסאי.¹²⁶

בנוסף, החלו חברי אגודת בני משה, שמרכזה עבר ליפו, לפרסם ירחון בשם 'מכתבים מארץ ישראל'. את החוברות ערך ברזילי, שהיה כאמור גם חבר הוועד הפועל, בעילום שמו,¹²⁷ והן נועדו לספק ידיעות מדויקות ומפורטות על מצב התיישבות בארץ, ובכללן רשימות סטטיסטיות, תקצירים מדיוני הוועד הפועל ביפו, עצות והצעות בנוגע לקניית אדמות, איכותן והגידולים המתאימים להן, נתונים אקלימיים, נתונים על העולים לארץ והיורדים ממנה, ודיווחים על הנעשה במושבות. הירחון, שיצא לאור בין אייר תרנ"ג לניסן תרנ"ה,¹²⁸ הופץ ברחבי רוסיה בכמתיים עותקים, לאישים מרכזיים מתנועת חובבי ציון. בנוסף, פורסם חלק מן המידע שבירחון בעיתונות, בעיקר בעיתון המליץ.¹²⁹ נתונים נוספים פרסם ברזילי גם בכתב העת 'אחיאסף' שהחל לצאת בראשית שנת תרנ"ג (1893) בוורשה מטעם בני משה.

במקביל החלה להתפרסם בארץ ספרות חקלאית מקצועית. בשנת תרנ"ג נוסד כתב העת החקלאי הראשון בארץ ישראל 'דער קאלאניסט' ובשמו העברי 'האכר', על ידי האגרונום מנשה מאירוביץ מראשון לציון והסופר והעורך אברהם משה לונץ מירושלים. כתב העת עסק בענפי החקלאות השונים שבמושבות, והביא שאלות ותשובות, הצעות והערות, של איכרים ואגרונומים מן המושבות וכן מאמרים ונתונים שונים מן הארץ ומספרות חקלאית בחו"ל.¹³⁰

126. ראו הדו"ח המפורט של ליב בינשטוק בסוף חשבון ועד החברה, א (תרנ"ג).

127. על המכתבים היה חתום ברזילי בשם העט 'בית הלוי'. הוא הסתייע לעיתים בעריכה ביהודה גרוזובסקי ובדוד יודילוביץ. הירחון עבר ביקורת של שניים מחברי האגודה, ד"ר מנחם שטיין ואליהו זאב לוי-אפשטיין. הידיעות עצמן סופקו על ידי גורמים שונים, ברובן חברי בני משה במושבות, ובהם אהרן אייזנברג מוואדי חנין ומרחובות, אריה ליב הורוביץ ממזכרת בתיה ועוד. כן סיפק חיים מיכל מיכלין מירושלים ידיעות על מצב היישוב בירושלים (לנג, מכתבי אמת, עמ' 57-61).

128. לנג, שם, עמ' 65. וראו שם שהפסקת הפצת המכתבים נבעה כנראה בעיקר בשל קשיים כספיים ונלוותה לכך מחלת העיניים של ברזילי.

129. לנג, שם, עמ' 58.

130. העיתון תוכנן כרבעון אך הנפיק למעשה חוברת או שניים בלבד בשנה. הוא יצא תחילה ביידיש, בשם 'דער קאלאניסט', כשאחר כך נוסף לו גם שער מיוחד בעברית בשם 'האכר: מיוחד לעבודת האדמה וכלכלתה [...] יוצא לאור בעזרת חכמים מוסמכים ובקיאים בארה"ק". עורכיו היו האגרונום מנשה מאירוביץ מראשון לציון והסופר

מאז ראשית שנות ה-90 נעשו מספר ניסיונות לשיתוף פעולה מקצועי בין הגורמים השונים העוסקים ביישוב הארץ. עוד בשנת תרנ"א (1891) הציע נציג כ"ח, נסים בכר, להקים ועד משותף לפקידי הברון, לאנשי כ"ח, ולוועד הפועל. מטרת הוועד תהיה לעסוק בסוגיות התיישבותיות וכלכליות שונות. בינואר 1893, הציע מאיר דיזנגוף, מנהל המזגגה של הברון בטנטורה ומראשי בני משה בארץ, יחד עם יוסף נייגו, מנהל מקווה ישראל, להקים 'ועד מרכזי לכל ענייני הישוב', שיתבסס על חברי סניף כ"ח ביפו. ככלל, נדחו הצעות אלו על ידי פקידות הברון.¹³¹

בחורף תרנ"ד (1894) קיבלה מגמה זו תפנית, וזאת לאחר שהברון רוטשילד שקל ברצינות להתחיל בתהליך של מסירת ניהול מושבותיו לגוף חדש. במהלך ועידה בין-ארצית של חובבי ציון, שנערכה בינואר 1894 בפריס, במסגרת הניסיונות להקים 'ועד מרכזי' עולמי לפעולות חובבי ציון,¹³² הצהיר הברון שבכוונתו למסור את ניהול מושבותיו לגוף שייבחר בוועידה. בהשפעת אירועים אלו התארגן כינוס ביפו. הכינוס התקיים בימים ב'-ג' בניסן תרנ"ד (8-9 באפריל 1894) ונכחו בו כ-25 נציגים - מפקידות הברון, מן המושבות, מהוועד הפועל ומכ"ח. מטרת הכינוס היו לכוון ועדים מקצועיים בתחומי היישוב השונים, שיחקרו את מצב העניינים בכל תחום ותחום, ויגבשו מסקנות. המסקנות אמורות היו להיות מוגשות באסיפה הבאה, לשם אישור הצעות אופרטיביות. בנוסף לוועדים המקצועיים תוכנן גם הקמת ועד מרכזי שבו עתידים היו להשתתף נציגי שלושת הגופים העיקריים, חובבי ציון, כ"ח והפקידות, כנראה לשם תיאום ופיקוח. אלא שזמן קצר לאחר תום הכינוס, הגיעה הוראה מהברון רוטשילד שאסרה על אנשיו בארץ להשתתף בפעילות הכינוס, ובמקביל חזר בו הברון מתוכניתו להעברת הנהגת מושבותיו. מציאות זו מוטטה למעשה את הפעילות המשותפת. יחד עם זאת, היא יצרה בסיס מסוים לשיתוף פעולה בסוגיות הנוגעות לעתיד היישוב.¹³³

אחת השאלות המרכזיות שהעסיקו את הגורמים המיישבים גם בתקופה זו הייתה שאלת הענפים החקלאיים המועדפים לפיתוח ההתיישבות.

ענף הגפן

כבר בשנות ה-80 הלכה והתגברה ההנחה אצל הגורמים המיישבים, שנוכח הקשיים בענף המזרע, הדרך הבולטת להביא את המושבות לעצמאות כלכלית היא השקעה הולכת וגוברת במטעים ובפרט בענף הגפן. הוצאותיה הבסיסיות של משפחה בת 4-5 נפשות עמדו במומצע על כ-80-100 פרנק לחודש (כ-1,000-1,200 פרנק לשנה), וזאת

אברהם משה לונץ מירושלים, והוא קיבל מימון מהוועד האודסאי (פוקס, עיתונים, עמ' 197). וראו הדיווח בהצפירה, י"ב בתמוז תרנ"ד (16.7.1894), עמ' 460, על תקצוב שנתי להוצאות הרבעון מהוועד האודסאי, על סך 400 פר'.

131. מירוק, כינוס, עמ' 144-145.

132. ראו קלויזנר, התנועה, ג, עמ' 255-260; מירוק, אמיל מאירסון, עמ' 70-71.

133. מירוק, כינוס, עמ' 147.

רק אם חלק מן המזון סופק מן המשק העצמי של המשפחה. תחשיבים שונים ומפורטים שנעשו במהלך שנות ה-80 וה-90 העלו שמשפחה לא תוכל להתבסס על פלחה אם לא יהיו ברשותה 250-300 דונם אדמת מזרע, שבצידו משק עזר של בעלי חיים ומטעים. למעשה, בדרך כלל לא יכלו מכסות הקרקע שעמדו לרשות המתיישבים לספק את הוצאותיהם, ובפועל עמדו ההכנסות ממשקי התבואות המצויים על סך 850-350 פרנק לשנה, בהתאם לגודל החלקות המעובדות, ובדרך-כלל סביב 630 פרנק לשנה (כ-8 פרנק לדונם ברוטו, וכ-4-5 פרנק לדונם הכנסה נטו).¹³⁴

לעומת זאת, העלו תחשיבים שונים, שנעשו במהלך שנות ה-80 ובראשית ה-90, שהכורמים צפויים לרווחים שבין 28-40 פרנק לדונם, דבר שיאפשר הכנסה יפה מכ-50 דונם כרם למשפחה, בסך של 1,400-2,000 פר' לשנה.¹³⁵

בשל כך, החלו רוב המושבות להשקיע יותר ויותר בגידול גפנים. ביטוי מובהק לכך ניתן גם בכמה מתוכניות ההתיישבות החדשות, מראשית שנות ה-90, שכן חרף הכישלונות הרבים, הצליחו גורמים בהתיישבות לרכוש בשנים תר"ן-תרנ"א אדמות בשטח לא קטן, ולהקים בהן זמן קצר אחר כך את המושבות רחובות וחדרה. אדמות רחובות (כ-10,000 דונם) ואדמות חדרה (כ-30,000 דונם) ניקנו במהלך תר"ן-תרנ"א על ידי יהושע חנקין, בנו של אחד ממייסדי ראשון לציון, אשר פעל כסוכנו של טיזמקין, ראש הוועד האודסאי.

העקרונות שעמדו בייסוד שתי המושבות הללו היו די דומים:

- א. רצון להקים מושבה עצמאית, המבוססת על הון עצמי, שלא תהיה תלויה בפקידות הברון. רצון עצמאי זה נבע מביקורת נוקבת של חובבי ציון על המצב החברתי שנכרך בתלות זו.
- ב. ביסוס כלכלת המושבה בעיקר על מטעי כרמים. ההנחה הייתה שדווקא בדרך של משק מונוקולטורי מתקדם,¹³⁶ דוגמת מושבות הברון, יוכלו המושבות להימנע מתלות בברון ולקיים את עצמאותן.¹³⁷

רחובות

יסודה של רחובות היה פרי יוזמת אגודת 'חובבי ציון' בוורשה, אותה יזם ואחר כך חידש הרב שמואל מוהליבר.¹³⁸ ככלל, חברי האגודה התאפיינו באורח חיים דתי, ונימנו

134. ראו לעיל כרך א, עמ' 139-140. וראו עוד בסיכומי הוועד האודסאי לשנת תרנ"ו, שראש הוועד הפועל הקודם בינשטוק "הודיע, כי ההנחה שהקולוניסט יכול להתפרנס אם יש לו הכנסה בסך 500 פר' לשנה אינה נכונה, כי באמת נחוץ לו עד 1200 פר' לשנה" (חשבון ועד החברה, ב (תרנ"ו), עמ' 12).

135. ראו לעיל כרך א, עמ' 159.

136. משק מונוקולטורי, הינו משק המבוסס על ענף חקלאי אחד.

137. אהרנסון, חדרה, עמ' 17-18.

138. אגודת חובבי ציון בוורשה הוקמה ביוזמת הרב מוהליבר, והייתה למעשה האגודה הראשונה שהוקמה ברחבי

על השכבה החברתית של מעמד הביניים: סוחרים, מנהלי חשבונות ובעלי עסקים.

עם הקמת אגודת בני משה חברו אליה חברי הקבוצה כשהשאיפה שעומדת לנגד עיניהם היא בניית חברה יהודית חדשה בארץ-ישראל "ברוח יהודית נאמנה". האגודה המיישבת של הקבוצה נקראה 'מנוחה ונחלה'. תוכניתה הייתה להקים 'מושב למופת' שלא תקבל כל תמיכה מנדיבים, אלא תהיה מבוססת על הון עצמי, "למען יראו, כיצד בונים וכיצד מנהלים מושבה בישראל".

להקמת רחובות קדם תכנון מדוקדק וקפדני. לאגודת 'מנוחה ונחלה' צורפו כמה נכבדים בעלי-הון ובראשם יעקב ברוידא, סוחר עשיר וחרד מוורשה. גם הרב מוהליבר היה מעורב בפעולותיה, ואף קנה נחלה ברחובות. אדמותיה של רחובות ניקנו לאחר ביקור נציגי האגודה בארץ, בשנת תר"ן (1890), והתייעצות עם איכרי המושבות. נערכה מפה מפורטת של חלקות הקונים, והאדמות נרשמו על שמם בטאבו. תוכניות ההתיישבות תוכננו בקפידה, לאור בחינת טיב אדמותיה של המושבה ועל פי תוכניות שהותוו בעצת מנשה מאירוביץ ואיכרים מן המושבות. לניהול החברה נבחר ועד שפיקח על תשלומי החברים ועל הניהול השוטף, ומונתה ועדת ביקורת. לניהול המושבה בפועל נבחר אליהו זאב לויין-אפשטיין וכעוזריו שלמה גולדין ואהרן אייזנברג. מחובתו של לויין-אפשטיין, שמינויו נחתם בחוזה מיוחד ומפורט, היה לנהל ספרי חשבון מסודרים, לשלוח לחברי הוועד עדכונים שבועיים על מצבה של המושבה, דו"חות חודשיים על הפעילות הכלכלית, הערכה תקציבית חצי שנתית, ומסירת דו"ח מפורט על מצב המושבה לפני האסיפה השנתית של החברה.¹³⁹

לאחר התייעצות עם מומחים, נקבע שרחובות תתבסס בעיקר על מטעים ובפרט על גפנים. בהתאם לכך נמדדו וחולקו 120 דונם לכל משפחה (שתי חלקות בנות 55 דונם למטע ועוד 10 דונם לבנייה). בשל גודל הנחלה (10,600 דונם) חולקו כ-6,000 דונם (50 חלקות) בין חברי אגודת 'מנוחה ונחלה' (חלק קנו יותר מחלקה אחת), ושאר הקרקע נמכרה לאיכרים פרטיים (שכוננו: 'היחידים'). החל משנת תרנ"א (1891) ניטעו במושבה עצים בהיקף גדול, באמצעות מאות פועלים, רובם יהודים. 'היחידים' ניטעו גפנים בלבד, ואנשי 'מנוחה ונחלה', שרובם נשארו בחוץ-לארץ במגמה לעלות כשכרמיהם ישאו פרי, ניטעו גם אלפי עצי שקדים ועצי פרי נוספים. עד שנת תרנ"ז (1897) עובדו אדמות 'מנוחה ונחלה' במשותף, כשחלק מהבעלים ממשיך להתגורר בחוץ לארץ. האגודה שכרה כגון את אהרן אייזנברג, שהיה בעל כרם בוואדי חנין והתמחה בגידול גפנים, ואת אפרים צבי חרל"פ כמשגיח על העבודה הכרמים. אייזנברג אירגן את עבודת ההכשרה והנטיעה

האימפריה הרוסית. במהלך שנות ה-80 נחלשה פעילות האגודה, ובראשית שנת תרמ"ט הגיע הרב מוהליבר לוורשה וחדש את פעולתה על ידי חברות צעירים, ובהם אליהו זאב לויין-אפשטיין ואב גלוסקין (שטיין-אשכנזי, ראשיתה, עמ' 143).

139. שטיין-אשכנזי, שם, עמ' 143-151.

בחלקות של האגודה ופיקח עליהן.¹⁴⁰ כמו כן, נבחר ועד למושב, שכלל שלושה נציגים מ'מנוחה ונחלה', לוי-אפשטיין, אייזנברג, וגולדין; ושני נציגים מ'היחידים'.¹⁴¹

חדרה

בשנת תרנ"א (1891), זמן קצר לאחר הקמת רחובות, נוסדה המושבה חדרה. גודלה עמד על כ-30,000 דונם. את השטח קנו מידי חנקין ארבע אגודות התיישבות. שלוש האגודות הראשונות התארגנו לפי מקום המוצא של רוב חבריהן (ריגה, קובנה, וילנה), רבים מהם בוגרי ישיבות. אגודה נוספת, 'אגודת היחידים', כללה מתיישבים פרטיים, רובם מאודסה, מדרום רוסיה ומן הארץ. מעבר לגודלו של השטח הייתה זו גם הפריצה היישובית הראשונה לאזור השרון, קרי: האזור שבין זכרון יעקב לפתח תקווה, שהיה ריק מיישובים יהודים. הנחלה כללה קרקעות שהתאימו למזרע ולמטע, אך כמה אלפי דונמים היו אדמת ביצות וחול ים.

כמו ברחובות, גם כאן התבססו תוכניות ההתיישבות בעיקר על ענף הגפן, ולכן נקבע גודל כל חלקה ל-50 דונם, שנתפסה כמאפשרת הכנסה. כל מי שרכש חלקה נקרא 'מתנחל', הזכאי גם למגרש אחד לבנייה, ורבים קנו מספר חלקות.¹⁴² העבודות במקום החלו כבר בשנת תרנ"א, והעבודה העיקרית החלה בשנת תרנ"ב. הוחל בנטיעה מסיבית של גפנים מזנים צרפתיים, בסיוע מאות פועלים ערבים ועשרות פועלים יהודים. בשנה השלישית לעבודות יימנו במושבה סך של כ-300,000-350,000 גפנים. בנוסף לכך ניטעו גם עשרות אלפי עצי פרי נוספים ובעיקר, שקדים.¹⁴³

140. ברזנר, כלכלת רחובות, עמ' 4-5, 23.

141. שטיין-אשכנזי, ראשיתה, עמ' 149-150.

142. ראו ברודצקי-תמרי, התשוקה לאדמה, עמ' 27-28 (בתיקון חישובי הממוצעים שם):

שטח ממוצע למשפחה	משפחות	שטח (בדונם חדרה שעמד על 900 מ"ר)	אגודה
439.5-כ	21	9,230	ריגה
183-כ	30	5,500	קובנה
145-כ	43	6,200	וילנה
220-כ	41	9,000	יחידים
222-כ	135	29,930	סך-הכל

בסטטיסטיקה שמסר ועד המושבה בחורף תרנ"ה, המספרים מעט שונים: שטח כולל 29,385 דונם. מתוכם: 7,420 דונם לאגודת ריגה; 5,205 דונם לאגודת וילנה; 5,610 דונם לאגודת קובנה; 10,100 דונם ליחידים (מכתבים מארץ ישראל, ג, ג (תרנ"ה), עמ' 4. הדיווח מג' בטבת תרנ"ה).

143. ברודצקי-תמרי, שם, עמ' 84-85. ראו גם, עבר-הדני, חדרה, עמ' עמ' 14-15, 39, 49-50; לוח אחיאסף (לשנת תרנ"ה), עמ' 426; לוח אחיאסף (לשנת תרנ"ו), עמ' 391-392; חשבון ועד החברה, ב (תרנ"ו), עמ' 82.

בנוסף למושבות אלו יינטעו כרמים רבים גם באדמות עין זיתים¹⁴⁴ ומשמר הירדן,¹⁴⁵ בניסיון להקים בהן מושבות, ובוואדי-חנין שתהפוך למעשה להתיישבות פועלים לשעבר, בשם 'נס ציונה', שמתיישביה ינסו גם כן להתבסס בעיקר על מטעי כרמים.¹⁴⁶

שטח הגפנים יעמוד במהלך שנות ה-90 על כ-15% משטח המושבות וכ-27% מהשטח המעובד.¹⁴⁷

אלא שמעבר להשקעה בגידול הגפנים עצמן היה צורך להשקיע במרכיבים השונים של תעשיית הענף ובראשה בניית יקבים. הגורם העיקרי שעסק בכך היה הברון רוטשילד, שהשקיע הון עתק בבניית שני יקבים משוכללים בראשון לציון ובזכרון יעקב, וכן בהרחבתם ובתחזוקם, בעלות כוללת של כ-3-5 מיליון פרנק,¹⁴⁸ לצד כמה יקבים קטנים, שבנו גורמים פרטיים, והיקב שבמקווה ישראל.

לא רק מגדלי הענבים נהנו מהקמת יקבי הברון. תהליכי ייצור היין סיפקו תעסוקה לעשרות עובדים קבועים ולמאות פועלים בעבודות עונתיות. סביב היקבים והמיכון החדיש שלהם התפתחה פעילות תעשייתית מגוונת, שכללה: ייצור חביות, חרושת עץ ומתכת ואף טחינת קמח, שסיפקה פרנסה לנותני שירות רבים. למעשה הפך ייצור היין למרכיב הכלכלי החשוב ביותר ביישוב היהודי בארץ ישראל בסוף שנות ה-80 ובמהלך שנות ה-90, והיווה פעמים רבות את המקור הממשי היחיד של האיכרים לקבלת מזומנים מיבולם.¹⁴⁹

בעלת משמעות מיוחדת הייתה החלטת הברון לא רק לקנות את כל הענבים של איכרי מושבותיו, ללא תלות במכירת היין, אלא גם לסבסד את מחירי הענבים. משהתחיל היקב בראשון לציון לפעול, נקבעו מחירים קבועים לפי טיב הזנים. בהסתמך על המחירים שהציעו הגרמנים בשרונה והערבים ביפו לקניית ענבי ראשון לציון, קבע הפקיד הראשי של הברון, אליהו שייד, את מחירי הזנים הפשוטים לכ-20-30 פר' לקנטר.¹⁵⁰ אולם מאחר שייבול הזנים המשובחים היה כשליש מן הזנים הפשוטים,

144. גולדשטיין ובן-ארצי, מושבה, עמ' 39, 49; בן-ארצי, המושבה העברית, עמ' 29; אהרנסון, שלבים, עמ' 63-62.

145. בן-ארצי, שם, עמ' 28; אהרנסון, שם, עמ' 54.

146. אהרנסון, שם, עמ' 53-54.

147. אהרנסון, הברון, עמ' 231; הנ"ל, גפנים ויקבים, עמ' 39-40.

148. עמידע ברזנר ציין כי עד אמצע שנות ה-90 השקיע הברון בשני היקבים כ-3 מיליון פרנק (ברזנר, כלכלת רחובות, עמ' 3. וראו לעיל כרך א, עמ' 161, הע' 85). רן אהרנסון ציין שהעלות הכוללת של היקבים הגיעה אז לכ-5 מיליון פרנק (אהרנסון, גפנים ויקבים, עמ' 43), וראו מרגלית וגולדשטיין, מפעלו, עמ' 467, שביקב של ראשון לציון הושקעו ככל הנראה יותר משלושה מיליון פרנק.

149. אהרנסון, שם, עמ' 44.

150. מרגלית וגולדשטיין, שם, עמ' 467, על פי שייד, זכרונות, עמ' 208-209. וכדלהלן בטבלאות. באופן דומה נמכרו זנים אלו במקווה ישראל. ראו לוח אחיאסף (לשנת תרנ"ה), עמ' 414, ובטבלה בסמוך. הקנטר היה שווה ל-100 רוטל. הרוטל בחלק הדרומי של ארץ ישראל עמד על 2.88 ק"ג, והקנטר עמד אפוא על משקל 288 ק"ג. ביקבי הברון עיגלו את משקלו של קנטר ענבים ל-300 ק"ג (ברזנר, כלכלת רחובות, עמ' 2).

שילם הברון עבורם כ-50-70 פר' לקנטר.¹⁵¹

מחיר לקנטר ענבים בפרנקים בשלהי שנת תרנ"ג (1893) ¹⁵²		
סוג הענבים	יקב ראשון לציון	יקב מקווה ישראל
לבנים	25	25
אדומים	30	25
הודים	70	-

תשלום בפרנקים לקנטר ענבים ביקב ראשון לציון - דו"ח ענבי רחובות ¹⁵³			
תרנ"ד	תרנ"ה	תרנ"ו	
70	70	50	מלבק
70	70	70	קברנה
25	25	25	פרנק נואר
-	20	20	פרנק בלנק
-	38	40	סמיון
-	-	30	אליקנט
20	-	20	רוזה
18	-	-	ארביה בלנק
25	-	-	זשקה

ההשקעה המרובה בענף הגפן במושבות, יחד עם הצורך להפיק מן הענבים יין והעלויות הגבוהות של הקמת יקבים מתאימים, הביאו את רוב בני המושבות להיות תלויים ביקבי הברון, גם במושבות שלא היו תחת חסותו. הברון ניאות לקבל ליקביו גם את ענבי רוב המושבות שלא היו תלויות בו, וככל הנראה הם נלקחו בחשבון כבר בשלבי הרחבת היקב בראשון לציון.¹⁵⁴ מדיניות זו, נטעה אופטימיות בלב האיכרים וחיזקה את העיסוק בענף הגפן במושבות בכלל, ובד בד את תלותם בברון ופקידיו.

151. מרגלית וגולדשטיין, שם; ברזנר, כלכלת רחובות, עמ' 27. על רקע מגמות ההתייעלות שנקט הברון הציע הפקיד אטינגר, בשנת תרנ"ה (1895), להוריד את מחיר הענבים, אולם במכתב מאפריל באותה שנה הבהיר הברון לשייד שהוא מתנגד לכך, כיוון ששכר הענבים משמש לאיכרים גם לכיסוי הוצאות המושבה ולתשלומי מיסים, והורדתו לא תאפשר להם מחייה נאותה (שייד, זכרונות, עמ' 209; מרגלית וגולדשטיין, שם).

152. לוח אחיאסף (לשנת תרנ"ה), עמ' 414. המספרים למעשה מעוגלים. הזנים ה'הודים' היו זנים צרפתיים משובחים שהוברחו תחילה לארץ מקשמיר. ראו לעיל כרך א, עמ' 158.

153. הנתונים עולים מן הדו"חות של המושבה רחובות. ראו ברזנר, כלכלת רחובות, עמ' 12-13, 29-31.

154. ברזנר, שם, עמ' 28.

ביטוי מובהק לתלות זו ניתן למצוא בנוגע למושבה רחובות. כאמור, ניסתה המושבה לבסס את כלכלתה על ענף הגפן, ללא תלות בכספי נדיבים. אולם למרות התכנון הקפדני התברר שהתחשיב שנערך לגבי הוצאות המטע וההכנסות מהענבים היה אופטימי מדי. ההוצאות היו רבות מהמשוער, ובהעדר הכנסות בשנות הערלה הידלדלו רבים מבעלי הנחלות, וזאת בשעה שכמושבה עצמאית היה מוטל על חבריה גם נטל ההוצאות הציבוריות השונות ומיסי הממשלה. גם ההנחה, עליה למדו מאיכרי המושבות, שהתחרות הקיימת בין היקב במקווה ישראל לבין היקב הגרמני בשרונה תבטיח שתמיד יהיו קונים לענבים, התבררה כאופטימית מדי.

בשל כך, התעוררה בשנת תרנ"ד השאלה מה לעשות בענבים. הצעה אחת הייתה לבנות יקב שישרת את צרכיה של המושבה ותוצרתו תשווק באופן עצמאי במצרים ובמזרח התיכון ובכך ייחסכו הוצאות התיווך המסחרי. בדרך זו, טענו, תישמר עצמאותה של המושבה והיא לא תהיה משועבדת לפקידות הברון. את הכסף למימון הפרויקט סברו לגייס על ידי הלוואות ומכירת חלק מהרכוש הקרקעי. אולם ראשי 'מנוחה ונחלה' דחו גישה זו. מנהל האגודה בארץ, אליהו זאב לוי-אפשטיין טען עוד בשנת תרנ"ב, כי לאור ההוצאות הרבות שנצרכו להקמת ותפעול היקב בראשון לציון, הקמת יקב ברחובות תצריך הון עתק. ככל הנראה נעשה אמנם ניסיון, בראשית שנת תרנ"ד, לבחון את האפשרות להקים יקב ברחובות, וברזילי עדכן ב"ד חשוון תרנ"ד שלוי-אפשטיין נסע לחו"ל "להתאמץ בדבר בנין יקב ברחובות",¹⁵⁵ אולם הרעיון לא הגיע הדבר לידי מימוש. במהלך שנת תרנ"ד נסעו אליהו זאב לוי-אפשטיין וזאב גלוסקין לפריס, כבאי כוח אגודת מנוחה ונחלה, כדי לבקש שיתקבלו ענבי המושבה ביקב בראשון לציון. הם נפגשו עם אליהו שייד ובתיווכו הצליחו לקבל את הסכמת הברון לקבל את ענבי רחובות ליקב, למשך שנתיים (1894-1895). באותם מחירים שנהגו ביקב, כשחברי האגודה מתחייבים מצדם לפעול לשיווק היין.¹⁵⁶ גם בשנת תרנ"ה חזרה והתלבטה המושבה בעתיד הענבים בשנים הבאות. לוי-אפשטיין חזר על עמדתו שלא ריאלי להקים יקב במושבה, ובט' באדר תרנ"ה, בעת ביקורו של שייד בארץ, הצליח לקבל את הסכמתו לקבלת הענבים ביקב ראשון לציון גם להבא.¹⁵⁷

155. מכתבים מארץ ישראל, ב, ב (תרנ"ד), עמ' יב-יג.

156. ברזנר, כלכלת רחובות, עמ' 24-27.

157. במכתב מכ"א שבט תרנ"ה עדכן לוי-אפשטיין את חברי הנהלת מנוחה ונחלה בוורשה, שהמושבה חייבת להמשיך להיות תלויה ביקב בראשון לציון: "כי אחרי ראותי את ההוצאות הרבות העולות על בנין היקב בר"ל [בראשון לציון] נוכחתי כי לא נוכל לעשות כזאת, ואם גם נאמר כי מנו"ג [מנוחה ונחלה] תוכל לעשות יקב קטן לענביה, מה יעשו היחידים?" (אצ"מ A216\1, עמ' 479). במכתב מ' באדר תרנ"ה עדכן אותם לוי-אפשטיין בפגישתו עם שייד: "איש בשורה אנכי היום וטוב אבשר. ה' [אדון] שייד בא הנה שלשום וקדמתי את פניו על האניה ואתמול הייתי אצלו ואמר לי שיקבלו את כל ענבינו ומתוך דבריו היה ניכר כי לא רק לשנה הזאת כי אם לתמיד. חפצתי לדעת אל נכון ושאלתי את עושה היין ה' אסאווצקי ואת בונה-היקבים ה' שטרקמעט ואמרו לי שדעתו על תמיד. וכן הבטיח גם לבני גדרה, ע"י ועד הפועל לחו"צ [לחובבי ציון] ה' אייזנשטאדט וה' קייזרמאן שהיו ג"כ אתי באותו מעמד, לקבל את ענביהם. באתי תיכף הנה לכשר את בני מושבתנו, והנם מאושרים! ובאמת יום שמחה לנו היום הזה כח בו נתאשרה ונתקימה מושבתנו על בסיס נכון

יש לציין שגם הסכמה זו לא היוותה פתרון מייד לטוגייה הכלכלית, שכן בפועל עדיין לא כיסו ההכנסות את ההוצאות השנתיות. בבציר תרנ"ד, שהיה הבציר הראשון במושבה, יצאו רק חלק קטן מן העצים משנות הערלה. 300 קנטר התקבלו ליקב בראשון לציון, שעבורם קיבלו האיכרים סך 7,485 פר'. תשעה מ'היחידים' נאלצו לבקש תמיכה לעבודת הכרמים וקיבלו מהוועד האודסאי הלוואה בסך כולל של 4,000 פר', בנוסף ל-1,000 פר' שנתן הוועד האודסאי עבור מימון ההוצאות הכלליות של המושבה.¹⁵⁸ בסך הכל נתן הוועד האודסאי למושבה, בין השנים תרנ"ג-תרנ"ו, 12,568.5 פר', מתוכם 2,998.5 פר' לצרכי המושבה ו-9,580 פר' ליחידים.¹⁵⁹ אולם עצם הסכמת הברון חוללה שינוי מהותי במצבה הכלכלי של המושבה ו"עם בוא "הבשורה" מפריז הוקל כובד הדחקות. בני רחבות נעשו בטוחים אף הם והמלויים ברבית ביפו והחנונים פתחו להם אשראי".¹⁶⁰ הצפי היה שבשל כך, בשנה הבאה, כל מי שברשותו 50-55 דונם כרמים שענביהם יצאו משנות הערלה יוכל כבר להתפרנס מבציר תרנ"ה.¹⁶¹ בד בד נהייתה המושבה תלויה למעשה בפקידות הברון, למגינת לב חבריה.

דוגמה בולטת נוספת היא המציאות המורכבת במושבה גדרה, בה השקיעו חובבי ציון את מיטב כספם. כבר בשנות ה-80 הושקעו במושבה כספים רבים ובשנת תרמ"ח (1888) קיבלה המושבה מחובבי ציון 46,000 פר' מתוך סך של כ-50,000 פר' לכל מושבות חובבי ציון גם יחד.¹⁶² בין השנים תר"ן-תרנ"ג הוציא הוועד האודסאי יותר מ-70,000 פר' על הוצאות הציבור במושבה ועל תמיכה באיכרים נצרכים עד הקציר, מתוך מחשבה שהמושבה תצליח אחר כך להתקיים באופן עצמאי. אולם גם בשלש השנים הבאות, "עם כל זהירותו", נאלץ הוועד להוציא הוצאות רבות נוספות על גדרה.¹⁶³

כאמור, הוקמה המושבה על בסיס מזרע, אולם בשל גודלה המוגבל וטיב אדמותיה, הוחלט לפתח בה, כבר במהלך שנות ה-80, בעיקר משק מטעים ובראשו הגפן.¹⁶⁴ מציאות זו העלתה את השאלה, כיצד להרוויח מן הענבים. הפקידות סירבה תחילה לקבל את ענבי גדרה ליקב, ובקיץ תרנ"ג (1893) דרכו אחדים את ענביהם בעצמם והכינו יין באמצעים פשוטים. רוב הענבים נמכרו ליקב במקווה ישראל, כאשר

וקיים, ולו לא היתה השנה הבאה שנת השמיטה, כי אז היה עלינו להוסיף לנטוע גפנים" (שם, עמ' 487).

158. לוח אחיאסף (לשנת תרנ"ו), עמ' 386. מהנתונים שבארכיון רחובות עולה שהסכום שנתקבל ביקב היה אף נמוך יותר ועמד על 6,326 פר'. ראו ברזנר, שם, עמ' 11.

159. חשבון ועד החברה, ב (תרנ"ו), עמ' 13.

160. סמילנסקי, רחבות, עמ' 37.

161. לוח אחיאסף (לשנת תרנ"ו), עמ' 386.

162. ראו לעיל כרך א, עמ' 379.

163. חשבון ועד החברה, ב (תרנ"ו), עמ' 5-8. תמיכת גדרה בשנים תרנ"ג-תרנ"ו הייתה בסך 33,889.75 פר' (ממוצע שנתי של 11,300 פר'), מתוכה: 12,600 פר' להוצאות ציבור, 16,660.75 פר' סיוע ליחידים, 4620 פר' לעשיית קוניאק.

164. ראו לעיל כרך א, עמ' 379-380.

הוצאות ההובלה והפחת מטלטול הדרך הביאו לאובדן של עד 40% מהשווי. בשל כך הגישו איכרי גדרה בראשית שנת תרנ"ד בקשה לוועד האודסאי, לסייע להם בהקמת יקב, אולם הוועד דחה את הבקשה בשל העלויות הגבוהות.¹⁶⁵

במהלך החורף נבוכו בני גדרה באשר לענבים שלהם, שעתידיהם היו להגיע לכ-260 קנטר. אופציה אחת הייתה למכור אותם למקווה ישראל, אולם הדבר היה כרוך כאמור באובדן הכנסות משמעותי. בשל כך העלו אנשי גדרה בפני הוועד האודסאי את הצעתו של ברוך פפירמייסטר מראשון לציון, שהתמחה בעשיית קוניאק, להקים "בית מעשה קוניאק", שהוצאותיו מועטות יותר ומתאימות במיוחד לזנים הפשוטים שאפיינו את המושבה, בפרט לאחר שהתברר שקוניאק מענבי המושבה הניב תוצר משיבוע רצון.¹⁶⁶

אלא שהוועד האודסאי התלבט אם בכלל להשקיע בפרויקט, ואם כן, כמה להשקיע בו. למעשה, בסיוע מוגבל של הוועד האודסאי ומכספים שנאספו מאיכרים בגדרה וברחובות, נעשה ניסיון לייצר במושבה קוניאק,¹⁶⁷ מכ-150-160 קנטר, כשמייתרת 100 קנטר הענבים, הכינו האיכרים בעצמם יין, שרובו נמכר בארץ ומיעוטו בחו"ל.¹⁶⁸ בכתב העת החקלאי 'האכר', דווח חגיגית כי הוקם המפעל הראשון במושבות, ללא כספי נדיבים, שכן חובבי ציון רק הלוו לאנשי גדרה 2,000 פר' לחצי שנה, וסכום דומה הנדרש לבניית המבנה נאסף מבני גדרה ומרבים מאנשי רחובות. בסכום זה עתיד לקום המבנה על מכשיריו, ביוזמתו של ברוך פפירמייסטר מראשון לציון ובניהולו, ובמרתף יוכלו לדרוך כ-200 קנטר ענבים המפיקים כ-150 הקטולטר קוניאק.¹⁶⁹ הניסיון להכין קוניאק היה מוצלח במידה רבה,

165. ב'ט' בחשוון תרנ"ד (19.10.1893) הועלתה באסיפת המושבה ההצעה לייסד חברת מניות בשם 'אגודת תירוש' שתגייס 100,000 פר' לשם בניית יקב במושבה. אנשי גדרה הבטיחו לגייס רבע מן הסכום וביקשו את יתרתו מן הוועד האודסאי. אולם לאחר התייעצות עם מומחים סירב הוועד לממן הוצאה גדולה זו, כמו גם הצעות נמוכות בכמחצית מן הסכום. בשל העלות הגדולה של הבנייה ושל אחזקת היין אחר כך. ראו חשבון ועד החברה, ב (תרנ"ו), עמ' 6; אריאל, המושבה גדרה, עמ' 56.

166. עשיית קוניאק הייתה עשויה להוות לכאורה פתרון, שכן: א. ההוצאות להכנתו פחותות מההוצאות להכנת יין. ב. ניתן לשומרו לזמן מרובה בלא חשש החמצה וקלקול. ג. הוצאות האחזקה וההובלה הן כמחצית מהוצאות אלו ביין. ד. הקוניאק שנשלח לבדיקה ברוסיה, בגרמניה ובאנגליה - היה מוצלח. מה עוד, שרבים מהגפנים בגדרה היו מזנים צרפתים פשוטים וינם הפשוט לא היה מיועד אפוא ליצוא לאירופה, בשל המכס הגדול שם על יבוא יין. הסברה הייתה, שבצירוף שיווק מוצלח ירכוש הקוניאק שם בשוקי אירופה, והצלחתם של הכורמים בקליפורניה שמכרו ב-1890, רק באירופה, 22,000 הקטולטר קוניאק, היוותה ראיה לכך. ראו "בית מעשה קאניאק בגדרה", האכר, א, ד (תרנ"ה), עמ' 7.

167. בשנת תרנ"ד הגישו התושבים בקשה להקציב להם 6,000-8,000 פר' לשם תעשיית הקוניאק. הוועד התלבט האם בכלל כדאי להשקיע בתעשיית הקוניאק במושבה. למעשה, לאחר דיונים, הוחלט בשלב ראשון לתת 1,000 פר' לקניית חביות וכלים לעשיית יין וקוניאק באמצעים פשוטים, עד שיתבררו תוצאות בדיקת מומחה מקישינב, אליו נשלחו מספר בקבוקים מתוצרת גדרה. היו שטענו שעל הניסיון להעשות רק בחצי מן הענבים ואת שאר ימכרו האיכרים לצורך פרנסתם, אך למעשה הוסכם לאפשר לאיכרים לנהוג כרצונם, בתנאי שיהיו אחראים לכך שלא ידרשו תמיכה אם יכשל הניסיון. כן הוחלט שכל הכלים ישארו בבעלות הוועד. למעשה לא הסתפקו בזה בני גדרה וביקשו תוספת של 2,000 פר' לעשיית הקוניאק. ובפועל ניתנו להם לאחר משא ומתן 1,000 פר' נוספים.

168. ראו לוח אחיאסף (לשנת תרנ"ו), עמ' 387, וכן הסקירה במכתבו של דוב לייבוויץ (אריאל) לר"ז יעבץ, מיום ג' בטבת תרנ"ה (סה"ל 4* 1602 01 ARC).

169. "בית מעשה קאניאק בגדרה", האכר, א, ד (תרנ"ה), עמ' 8.

למרות התנאים הבלתי אופטימליים שבהם הוא יוצר, אולם התברר שהוא דורש הוצאות גדולות נוספות, שהוועד סירב להוציאן, ולא יכריע לא היה ממי לגייסן.¹⁷⁰

בשנת תרנ"ה היו אפוא האיכרים נבוכים, שכן בשל יציאת עצים רבים משנות הערלה עמד הבציר המשוער להיות כפול מבציר תרנ"ד, ובהעדר יקב ניתן יהיה להכין באופן ארעי יין רק מכ-100 קנטר, ולצורך הכנת קוניאק דרושות כאמור הוצאות גדולות, וכן יש לחכות כשלוש שנים למכירתו. מציאות זו הביאה את אנשי גדרה ואנשי הוועד הפועל, בלית ברירה, לבקש מן הפקידות לקבל את רוב ענבי גדרה ליקב בראשון לציון. בקשה זו התקבלה בט' באדר תרנ"ה ולוותה ברגשות מעורבים.¹⁷¹

יתר על כן, העתיד הכלכלי של גדרה היה מעורפל עוד יותר. ההנחה הייתה שכ--55

170. בשל התמהמהות הוועד האודאי בנוגע להחלטתו והסכומים המצומצמים שנתן לבסוף, נאלץ פפירמייסטר להכין את הקוניאק "בסוכה של מחצלאות ובימים האחרונים גם תחת גשם שוטף ורוח סערה". אף שהופק קוניאק איכותי, הרי שבשל התנאים הגרועים, כמו גם בשל אי-סדר בבציר, אבד חלק ניכר מהקוניאק, ומסך 150 קנטר ענבים הופקו כ-6,000 ליטר קוניאק בלבד. בשל ההוצאות על קניית המכשירים, התברר שמחירים גבוה בהרבה ממה שחשבו, ואף נותרו האיכרים בחובות (אריאל, המושבה גדרה, עמ' 56; לייבוביץ, במכתבו (לעיל הע' 168)). לייבוביץ שיער בטבת תרנ"ה, כי החוב יגיע לכ-3,000 פר' לכשיימכר הקוניאק, כדלהלן: כמות הענבים: 150 קנטר. הופקו: 6,000 ליטר קוניאק. הכנסה ברוטו: 9,000 פר'. הוצאות: 2,950 פר' (2,500 פר' שבר עבודה לפפירמייסטר, 450 פר' מיסים). הכנסה משוערת נטו: 6,050 פר' (כ-40 פר' לקנטר). חובות: 9,000 פר' (6,500 פר' על כלים ומכשירים, 2500 פר' על עשיית הקוניאק, עצים ופחמים). כמו כן, הוא ציין שלצורך בניית מבנה ראוי לעשיית הקוניאק יש לגייס כ-25,000 פר'. הוא ציין שטרם נמצא מקור למימון הפרויקט, אולם הם אופטימיים, שכן על פי החישובים הנזכרים תהא זו תעשייה משתלמת והם מקווים שיימצאו האנשים שיהיו מעוניינים להשקיע בכך "לשם עסק ולא לשם חבת ציון בלבד" (לייבוביץ, שם). אלא שבהעדר מימון מידי, הן לתשלום הכלים והן להוצאות הנלוות, ביקש הוועד הפועל ביפו עבור בני גדרה, תוספת של 3,000 פר' לקניית כלים נוספים ועוד 3,000 פר' לכיסוי הנזק. הוועד דחה תחילה את הבקשה לחלוטין, לאור התנאים שהתנה קודם, אולם משהתברר שלא יאלצו למכור את הכלים, בשווי 6,500 פר', נתן הוועד כמה אלפי פרנקים למטרה זו, כשהאיכרים נדרשו לגייס עוד סכום של 1,500 פר' להשלמת התשלום. תמיכת הוועד, לתעשיית הקוניאק, שניתנה ברובה כהלוואה, עמדה בכללה על 4,620 פר' (חשבוני ועד החברה, ב' (תרנ"ו), עמ' 7-8).

171. אופייניות הן התבטאויותיו השונות של ברזילי בעניין. מהד גיסא הוא ציין בפומבי, כשדן בפרוטורו במצוקתה של גדרה: "הדאגה הזאת סרה הודות למר שיד אשר פקד לקבל גם את ענבי גדרה ביקב ראשון לציון, ובטוחים אנו בחסדי הנדיב כי גם בשנים הבאות יקבל את ענבי גדרה ביקביו" (לוח אחיאסף (לשנת תרנ"ו), עמ' 387. וראו גם הדיווח שלו במכתבים מארץ ישראל ג, ג (ניסן תרנ"ה), עמ' 11. פורסם גם במלמץ, כ"ב באייר תרנ"ה (16.5.1895), עמ' 3). מאידך גיסא במכתב למל"ל, מ"ח באדר תרנ"ה, הוא נימק כך מדוע לא הודיע מייד במברק לוועד באודסה על ההסכמה לקבל את ענבי גדרה ביקב הברון: "מדי דברי אתך הנני חושב לא למותר להגיד לך, כי אני אשמ בדבר שלא הודענו לכם בטלגרמה הבטחת שיד, לקבל ענבי גדרה. כי דנתי ממני: ומה אני שלא נמנית בין מיסדי גדרה היה לי אותו היום יום מר מאד, בראותי עד כמה חלשים אנחנו עד שאחר עשר שנים אנו צריכים להתחנן כי ירחמו את המושבה, שטפחנו עשר שנים בדמינו, [על] אחת כמה וכמה המיסדים וע"כ אמנם שבשורה כזאת היא אמנם טובה בשעתה דיה שתבא לכם במכתב" (אצ"מ A25/21, עמ' 31). כך גם במכתב לזלמן אפשטיין, מליל י"א באדר תרנ"ה: "הנה עשינו הפעם את ה'צעלאביטנצאני' כדין וכהלכה קדמנו היום מר ש. [שייד] על האניה בתוך כל הפקידות, והרושם שעשה זאת עלי תוכל לשער, וביום ג' באנו [...] ובקשנוהו בשם הגדרים לקבל ענביהם והוא בטובו הגיד לנו שהקדים למלאות חפצנו ופקד לקבל הענבים. [...] הרבה עזר לנו ה' ב' [וריס] אסעוויקיי היינן מרל"צ אך כנראה כוונתם להכניס כל --> עשית היין תחת ידם [...] (שם, עמ' 12). וראו גם מה שכתב לימים: "יום "בשורה" זה היה גם להגדרתים וגם לנו כיום שבירת הלוחות לאבותינו. [...] וזוכרני, שבשעה שמר שייד בשר לי ולחברי האגרונום ק-ן [קייזרמן] "בשורה" זו, חשכו עיני ובושרי נעשה חודדים חודדים. הרגשתי, שהמאור שבגדרה מתחיל להיות חולין והיא כולה נעשית מדרס לאפיטרופוסות" (י' ברזילי, "מצב הישוב", השילוח כח (תרע"ג), עמ' 478). וראו עוד לעיל הע' 157.

50 דונם כרם יכולים לפרנס משפחה, אולם לכל איכר בגדרה היו רק כ-35-45 דונם, ופקידות הברון הודיעה כי לא תקבל ענבים מכרמים שיינטעו עתה, כל עוד לא יתברר עתיד שיווק היין. יתר על כן, ההנחה שכ-50-55 דונם כרם הייתה נכונה לכרמים הסמוכים ליקב בראשון לציון, אולם בשל המרחק של גדרה מהיקב, הגורם להוצאות הובלה ופחת, ההערכה הייתה שרק כ-75 דונם כרם לאיכר בגדרה יאפשרו קיום סביר, והדבר דרש ממילא מבני גדרה להשלים את הכנסתם מענפי ייצור נוספים.¹⁷²

תהליך דומה עבר גם על המושבה חדרה. כאמור, הושקע בה רבות בנטיעת כרמים, אולם המושבה ככלל הייתה נתונה בקשיים עצומים, והחל משנת תרנ"ד אף תנוהל המושבה בסיוע פקיד הברון בזכרון יעקב.¹⁷³ אין צורך לומר שלא הייתה לתושביה האפשרות לבנות יקב, והמושבה הייתה תלויה ביקב זכרון יעקב, בו נתקבלו ענביה כפי שנתקבלו ענבי זכרון יעקב ובנותיה.

דיווחי הפקידות - יקבי ראשון לציון וזכרון יעקב ¹⁷⁴				
הערות	ייצור משוער בשנים הקרובות בהקטולטרים	תפוקת היין לשנת 1896 בהקטולטרים	המושבה	היקב
11 מרתפי יין חלקם בנויים וחלקם תוכניות עתידיות לקליטת 32,000 הקטולטר - בעלות מיליון פרנק	12,500	7,000	ראשון לציון	יקב ראשון לציון
	6,000	3,500	פתח תקווה	
	8,000	5,000	רחובות	
	2,000	500	ואדי חנין	
	4,000	2,000	גדרה	
	32,500	18,000	סך הכל	
6 מרתפי יין לקיבול 15,000 הקטולטר בהווה ו-23,000 הקטולטר בעתיד	20,000		זכרון יעקב ובנותיה (בת-שלמה ומאיר-שפיה)	יקב זכרון יעקב
	3,000		חדרה	
	23,000	15,000	סך הכל	

התלות הגוברת בברון רוטשילד הביאה איתה, יחד עם הביטחון היחסי, גם חששות גוברים, ככל שהצטבר יין רב ביקבים והשיווק טרם הוסדר. בחודש תמוז

172. לוח אחיאסף (לשנת תרנ"ו), עמ' 387. ברזילי נקט שם את מידת הקטר (5 הקטר ו-7 הקטר) שהיא כ-11 דונם, אולם מסתמא המספרים מעוגלים.

173. ראו בהרחבה להלן ליד הע' 424.

174. עבר-הדני, אגודת הכורמים, עמ' 60.

תרנ"ה (1895) הגיע מכתב משייד למנהלי המושבות רחובות, גדרה וחדרה המזהיר אותם להפסיק לטעת כרמים חדשים, בשל הערפל בנוגע למכירת היין מן המושבות, וכי אם לא יימכר היין, יש ספק בכלל אם יקובלו ענביהם ביקבי הברון.¹⁷⁵ בכ"ד בתמוז תרנ"ה עדכן את ברזילי את אחד-העם על השפעת המכתב על בני המושבות, במקביל לפיטורי עובדים במושבות הברון, אותן כרכה הפקידות במגמות התייעלות:

"בהישוב חדשות נוראות: מכתבו של מר שיד להגדרים וכן ליתר המושבות הבלתי נתמכות הכולל אזהרה מנטיעת חדשות והמטיל ספק בענביהם הביא יאוש נורא הם רואים כי חייהם תלויים מנגד. ובתוך הפקידות ד' ירחם. את עטינגר שלחו, שני מורים ברל"צ פטרו ומכתבים עפים מהברון לעשות עקונמיא [=התייעלות] ואומרים לשלוח 51 פועלים מהיקב אף בעת העבודה התקופה [=התקופה] ובגליל מכין המנהל הראשי דרישה לגרש מהמושבה הזרים - כאילו היתה בזה עקונמיא - והפקידים צועקים בקול כי את כולם חושד הנדיב בדברים שבכיס".¹⁷⁶

כחודש אחר כך, בליל כ"ד באב תרנ"ה, עדכן ברזילי את בני משה בוויילנה במצב השברירי של כלכלת המושבות:

"מעמד הישוב עתה רציני מאד, הכל נתכוץ בהיין וסכנה גדולה נשקפת לכל הישוב אם לא ימכר היין, זאת מרגישים עתה הכל: מהנדיב עד הצעיר מהפקידות והם מבקשים שוקים וצועקים: למה יעמדו חו"ץ [חובבי ציון] מרחוק!".

הוא ציין ששייד מתכוון לנסוע לאמריקה כדי לנסות למכור את היין, אולם הבהיר שחובבי ציון "אינם בני חורין להבטל מעבודת הפצת היין".

עוד ציין ברזילי:

"אימה נופלת עלי בזכרי, כי אפשר שבשנה הזאת לא תקבל הפקידות ענבי המושבות הבלתי נתמכות מאתה, ואף אם תקבל הלא זו אך נדבה! לו מכרו חובבי ציון יין בכמות הגונה ואילו הייתה ברשותם יקב ייתכן שהיה אפשר להסתדר ללא הפקידות אבל עתה מר מאד. ובין כה צועק הנדיב "עקונמיא"! ואחריו תשנה הפקידות עקונמיא".¹⁷⁷

מאידך, עידכן ברזילי את אחד-העם וחבריו באודסה, בכ"ה באב תרנ"ה, כי המהנדס

175. ראו במכתב בני משה ביפו לאחד-העם, מכ"ה באב תרנ"ה (אצ"מ 22\25, A, עמ' 8).

176. אצ"מ 58-58-6\35. ברזילי ציין שם תוכנית שגיבש ביחד עם לויין-אפשטיין לשיפור מצב ההתיישבות על בסיס כלכלי רצינוגלי, והציע שאחד-העם יסע לפריס כדי לשכנע את הברון בכדאיותה. מכל מקום, ציין ברזילי, אם מדיניות הפקידות לא תשתנה והיא תתאנה למושבות חובבי ציון בטענות של חוסר כדאיות "צריך יהיה למצוא עצה לעשות היין במקוה ישראל וא[1]לי תצא מזה תועלת גדולה".

177. אצ"מ 21\25, A, עמ' 493. וראו בדומה במכתב מברזילי לניסנבוים, מכ"ג באב תרנ"ה, להלן נספח 111.

אדולף (אברהם) שטרקמט עדכן אותם שקיבל הוראה בחשאי לערוך סטטיסטיקה מכרמי ואדי חנין, גדרה ורחובות, ולציין מה מקסימום הענבים הצפוי מכרמיהם, כיוון שכל הענבים מהכרמים הנטועים יתקבלו בוודאי ליקב, בפרט בשל העובדה שענבי רחובות וגדרה טובים יותר מענבי ראשון לציון, ולכן ייתכן שעוד יורו לנטוע בגדרה וברחובות כרמים חדשים. ברזילי סיכם אפוא את המצב המעורפל כך:

"כי אם אין אנו יודעים כמה שנים בנה פרעה את ה[י] כל המתעה במצרים, הננו יודעים היטב כי זה עשר שנה שאנו בונים היכל מתעה על אדמת הקודש, והלב יתפלץ בזכרו, כי עד ה[י]ום אינם יודעים ראשי הישוב ובתוכם הנדיב, המפ[ז]ר מליונים על מושבותיו, מה יעשה ביבול האכרים ואנה [ימכרו] יינם".¹⁷⁸

מקומו של המזרע במושבות

המרכזיות של ענף הגפן במושבות עוררה אפוא גם חשש לא מבוטל.

א. ההשקעה בענף היין דרשה הוצאות מרובות, ולמרות התחזיות האופטימיות, בשלב זה טרם הוכח שיימצא שוק מכנים שיוכיח את רווחיות הענף.

ב. כאמור, ההוצאות על הקמת יקבים היו גדולות, והביאו לתלות כמעט מוחלטת בברון רוטשילד, גם במושבות שלא חסו תחת כנפי הברון באופן ישיר. תלות זו הייתה בעייתית מאד בעיני חובבי ציון מכמה סיבות:

1. הברון סכסד את מחירי הענבים ואף אפשר קבלה גורפת שלהם ליקב ללא שיקולי רווח, דבר שיצר יציבות זמנית, אך העמיד בשאלה עד כמה באמת יהיה ענף הגפן רווחי בלא תמיכת הברון. הסבסוד גם יצר תחושה של צדקה, ולא של יצרנות אמיתית.

2. לא ברור היה עד כמה ועד מתי יאפשר הברון את קבלת ענבי המושבות הבלתי נתמכות על ידו, בפרט עם התרחבות ענף הגפן במושבות.

3. עצם התלות ביקבי הברון הייתה לצנינים בעיני גורמים שונים בחובבי ציון, שהתנגדו למשטר הפקידות וראו בו גורם מזיק ומעכב להתפתחות הבריאה של היישוב.¹⁷⁹

הביקורת על המרכזיות של ענף הגפן במושבות נבעה גם מן השאיפה שפיעמה בלב חובבי ציון, מראשית ההתיישבות החדשה, לראות בענף המזרע ענף מרכזי, לא רק

178. אצ"מ A25\22, עמ' 8.

179. על ביקורות רבות שפורסמו בעיתונות, בכתבי עת שונים, ובהתכתבויות פנימיות - בשנים תרנ"א-תרנ"ד - על ידי גורמים שונים בחובבי ציון, בפרט כאלו שהיו בארץ, כנגד התנהלות פקידות הברון, ראו קלוזנר, התנועה, ג, עמ' 265-266.

מסיבות כלכליות גרידא. החזרה לחקלאות לוותה בתפיסה של חזרה לאורח חיים בריא לעומת החיים המסחריים בגלות. היכולת להוציא לחם כפשוטו מן הארץ, היוותה דגם לחיים אידאליים של אהבת האדמה והסתפקות במועט, בעוד שבענף היין היה מימד מרכזי של מסחר. חובבי ציון היו מודעים לכך ששינוי המוקד ממזרע למטעים נבע ביסודו מן הקשיים בהם נתקלה ההתיישבות, לאחר שהתברר שברכות מן המושבות, גודל החלקות וטיבן לא איפשרו קיום סביר ממזרע בלבד, אולם השאיפה הייתה לעבות עד כמה שאפשר את שטחי המזרע, הן ביישובים קיימים ובפרט ביישובים עתידיים. טענה חוזרת ונשנית הייתה כי חלק מן האיכרים בארץ חסרים באמת את 'אהבת העבודה', אותה ניתן יהיה למצוא באמת רק בעובדי קרקע של ממש.¹⁸⁰

אחת הביקורות הגדולות בנושא זה הייתה בנוגע להפיכתה של המושבה עקרון (מזכרת בתיה) ממושבה שעיקרה מזרע למושבה שרובה מטעים. כאמור, ההחלטה על כך התקבלה על ידי פקידות הברון בשנת תרמ"ט, תוך נימוק שההתבססות על המזרע לא הוכיחה את עצמה והדרך לביסוס המושבה יהיה על ידי הפיכתה למושבת מטעים. מהלך זה עורר התנגדות עזה מצד האיכרים, הן משום שסברו שניתן יהיה להגיע לתוצאות אופטימליות מן המזרע אם הפקידות תרחיב את שטחי המזרע, והן מחשש להשתעבד כשכירי יום לפקידות.¹⁸¹ עד שנת תרנ"ב הושגה מעין פשרה: האיכרים המשיכו לגדל תבואות בשדותיהם ובשטחים נוספים נטעה הפקידות מטעים בהם הועסקו האיכרים בשכר עבודה. אלא שבשנת תרנ"ב התחדש הפולמוס, בפרט סביב הרצון של הפקידות להרחיב את שטח המטעים על חלקות של כמה איכרים, כשמתפתח עימות חריף בשאלה האם הבעלות על האדמות היא של הנדיב או של האיכרים. הסכסוך הובע לדיון בפני שלושה דיינים מירושלים, שהכריעו לטובת הפקידות. הדבר החריף את העימות והידרדר עד להפסקת התמיכה במושבה ולמאסרם של שבעה איכרים ואשה אחת. העימות הסתיים בראשית שנת תרנ"ג, בכניעת האיכרים ובחתימתם על תנאי הברון ובגירוש חמש משפחות מן המושבה.¹⁸²

רבים בחובבי ציון ביקרו את השינוי שחל במזכרת בתיה, וציינו כי הדרך הנכונה להיטיב את מצב המושבה הייתה להרחיב את שטחי המזרע של האיכרים ולדאוג לזיבולם, וכי הפיכתה למושבה שעיקרה מטעים, לא רק שלא פתרה את בעיותיה, אלא החריפה אותן, שכן הפכה את האיכרים מעובדים חרוצים לשכירים המצפים לקבלת תמיכה קבועה, וגם לא הביאה לתמורה הכלכלית המקווה.¹⁸³

מי שנקט בנושא זה את העמדה הבוטה ביותר, הן בנוגע למזכרת בתיה והן בנוגע

180. ראו למשל דברי ברזילי: "אבל אין אהבה והקשור אל עבודה כמו שאנו רואים אצל אכרי העמים", (מכתבים מארץ ישראל, ב, 1-2 (אייר תרנ"ד), עמ' 12); וראו גם להלן הע' 196.

181. ראו לעיל כרך א, עמ' 365.

182. קלוזנר, התנועה, ג, עמ' 267-270.

183. ראו גרזובסקי, על סף, עמ' 28-29; 81-85.

למדיניות הכוללת של המושבות, היה אחד-העם, שהלך ותפס כאמור מקום מרכזי בהנהגת הוועד האודסאי ובתנועת חובבי ציון בכלל.

כבר לאחר ביקורו הראשון בארץ, בשנת תרנ"א, טען אחד-העם, במאמרו "אמת מארץ ישראל", כי הסיבה העיקרית לכך שאין עדיין בארץ שום מושבה המתקיימת ללא תמיכה, היא העדר איכרים המתאימים באמת לעיסוק במזרע. המתישבים הראשונים היו אמנם אידאליסטים, ציין אחד-העם, אך חסרו את התכונות והכישורונות המתאימים לעבודת האדמה, הדורשת הסתפקות במועט ואהבת "העבודה בשדה המשיעיה לחם". מסיבה זו הפכו רובם לכורמים, המחכים להנות מהכנסותיהם העתידות. אחד-העם הוסיף וטען על המתישבים:

"לא ישימו לב הרבה לגן הירק אשר מאחרי ביתם, לא יגדלו בהמות ועופות במידה הדרושה, הערביים מביאים להם חמאה, ביצים וירקות, והם קונים הכל בכסף מלא, וגם מלאכת כרמיהם נעשית לא תמיד בידי עצמם". "כאילו אין די לארץ אבותינו שתהיה ככל הארצות, להשביע לחם כל עובדיה באמונה, אלא צריך שתוציא גלוסקאות וכלי מילת מאליה, בלי יגיעה יתרה. באמצעים כאלה הצליחו אמנם לעורר אהבה בלב רבים, אך לא אהבת ציון וישראל, אף לא אהבת העבודה הגופנית וחיי איכרים, כי אם אהבת ה"עסק" החדש בפרי הגפן, הנותן לבעליו, לפי דבריהם, שכר טוב מנשך ומרבית. המון חנננים, סרסורים וכדומה חשבו ומצאו על פי הבשורות האלה, כי "הרעיון הגדול" טוב מכל עסקיהם, בתנו רווח גדול ובדרשו רק יגיעה מעטה. וככה היתה ארץ קדשנו לקליפורניא חדשה, המושכת אליה עיניהם של מבקשי "פרנסה" קלה ו"מחפשי אוצרות", מינים ממינים שונים"¹⁸⁴.

אולם, הזהיר אחד-העם במאמרו, אחרי כל החישובים שנעשו, ההבטחות הגדולות, ועצותיהם של האגרונומים של הברון, "עד היום הזה אין לנו עוד כל נסיון אשר נוכל להישען עליו ולדעת על פיו, מה יש לקוות מן הכרמים החדשים בארץ ישראל". לא ברור כלל אם היין יוכל למצוא שווקים משמעותיים באירופה, לאחר ניכוי הוצאות המשלוח והמכס, וממילא אם יינטעו "אלפי רבבות גפנים בזמן קצר, אנה ייכנס אז כל היין הזה ומה יהיה מחירו?".

משק הכרמים, טען אחד-העם, מושך לארץ אנשים הרוצים להתעשר בקלות ולא עובדי אדמה אמיתיים וגם מכניס את כל ההתיישבות לסיכון כלכלי גדול. לטענתו, אם הייתה ההתיישבות נשענת ברובה על מזרע, היא הייתה מתפתחת בצורה הרבה

184. גינצברג, כתבי אחד-העם, עמ' כג-לא. הדברים נכתבו ב"כא' אייר תרנ"א, באניה מיפו לאודיסא", ונדפסו בהמליץ בין י"ג לכ"ד בסיוון תרנ"א. אחד-העם שהה באותה שנה בארץ כשלושה חודשים מ-28.2.1891 (כ' באדר א' תרנ"א) ועד 17.5.1891 (ט' באייר תרנ"א), ראו לסקוב, חיי אחד העם, עמ' 41.

יותר נכונה, הן מבחינה מוסרית והן מבחינה כלכלית, כיוון שאז היו באים לארץ "רק אנשים מישראל שהארץ ועבודתה חביבה עליהם מצד עצמה", כאלו שהחליטו לעזוב את דרכי המסחר המגונה "ולהתמכר בכל לבכם לעבודה גופנית עם מנוחה רוחנית". איכרים אלו לא היו מסכנים את עתידם על "על איזו השערה שעוד לא נתבררה כל צרכה, אלא היו בוחרים יותר לקנות להם שדות זרע ולהוציא לחם מן הארץ בזעת אפם, ועם זה היו יכולים לנטוע גם כרמים בעתות הפנאי, לאט לאט, לא על ידי אחרים ובלי הוצאות מרובות".

בקיץ תרנ"ג ביקר אחד-העם שוב בארץ, והיה מתוסכל מראה עיניו. בט"ו בתמוז תרנ"ג (23.6.1893) הוא הגיע לרחובות, והעובדה שרוב אדמת המזרע של המושבה הייתה שוממה, בעוד שסמוך לה אדמת רמלה הערבית הייתה זרועה, עשתה עליו רושם עגום מאוד. "דברתי הרבה עם הקולנסטים על דבר מצבם, על דבר גפנים ועבודת שדה" - כתב אחד-העם במחברת זיכרונותיו - "וסוף סוף הוכרחו להודות כי אלמלי היו אכרים אמתיים היו יכולים למצוא לחמם בזריעה. ועד על זה הוא האחד הנמצא בתוכם, שמואל גורודיסקי, שעובד כראוי ומוציא מאדמתו גם לחם וגם ירקות וכל הדרוש לחיי אכר".¹⁸⁵ הוא שמח לראות במושבה מזכרת בתיה את האיכרים שהיו עסוקים "בהבאת החטים מן השדה אל הכפר [...] מראה עברים אכרים אמתיים בא", והיה מתוסכל מכך שבשל החלטת הפקידות "גם המושבה הזו האחת סופה להיות מטעים". הוא ציין עוד במחברתו כי באניה, בדרכו מיפו למערב אירופה, הוא פגש את שייד שהסכים עימו "שהקולוניות צריכות מעתה להיות על יסוד מזרע תבואות".¹⁸⁶

את מסקנותיו מן הביקור פרסם אחד-העם במאמר שכתב ביפו בי"ח באב תרנ"ג, אשר נשא אף הוא את השם "אמת מארץ ישראל", ובו ניתח את מצב ההתיישבות בארץ והדרכים להטבתו. הוא ציין שהספקות הרבים בנוגע לאפשרות שיווק היין מחייבים עתה להימנע כליל מנטיעת כרמים חדשים עד שתתברר הכדאיות הכלכלית של שיווק היין. מנגד, יש

185. גינצברג, שם, עמ' תעא. תיאור מפורט של גינת שמואל גורודיסקי, נתן מנהל המושבה רחובות, אליהו זאב לוי-אפשטיין, ממש באותו הזמן, במכתב מ"ד בתמוז תרנ"ג, להנהלת אגודת 'מנוחה ונחלה': "שמואל גאראדיסקי זרע בשנה הזאת במקום הבניין שלו המכיל 28 דולם, כל מיני ירקות כמו, פול קטניות, בצלים, אבטיחים, קשועים [קשואים], גורקען [מלפפונים], מאָהרען [גור], בוריקעס [סלק], רעטיך [צנון], טאמאטעס [עגבניות] וכדומה. העבודה לא עלה לו מאומה כי בנותיו עבדו את כל אלה ועתה יש לו מאלה המינים לבד, כדי מחייתו לשנה הזאת, הדבר הזה כדאי הוא לדעתו ולשים אליו לב" (אתר, מיכל 504, תיק פדובה (מס' 8564), מכתב 63. ראו גם ברונר, כלכלת רחובות, עמ' 25). וראו גם בדיווח הוועד האודסאי בסיכום השנים תרנ"ג-תרנ"ו: "בוריעת הירקות עוסקים ברחובות כפי שהם דרושים לצרכי הבית. ולגאראדיסקי יש ירקות גם למכור לאחרים. בזמן הזה זורעים שם תפוחי אדמה, בצלים, צנון, שום וקטניות, אך ראוי לקוות כי כאשר תקל ההשקאה יזרעו כל מיני ירקות" (חשבון ועד החברה, ב (תרנ"ו), עמ' 88). בפועל, גם בשנה העוקבת רוב שטח המזרע במושבה לא יעובד על ידי יהודים. ראו הדיווח מכ"ד שבט תרנ"ד, ש'מנוחה ונחלה' החכירה כאלף דונם לערבים תמורת פרנק אחד לדונם, "ואחדים מהיחידים זרעו בעצמם ואחדים החכירו אדמתם להערבים או מסרוה באריסות" (מכתבים מארץ ישראל, ב, ד (תרנ"ד), עמ' ז).

186. גינצברג, שם, עמ' תעב. מיום כ"ח באב תרנ"ג (29.7.1893). אחד-העם הוסיף שם כי בה' באלול שוב שוחח עם שייד ועל שאלתו "לאיזו מטרה מהפכים גם עקרון למטעים, אחר שהוא עצמו מודה כי המטעים עוד לא נתבררו? - נסה להשיב תשובות דחוקות, אבל לבסוף הוכרח להודות, כי המטרה האמתית שלא יהיו הקולוניסטים אדונים לעצמם, אלא תלויים תמיד בחסדי הנדיב, ויוכרחו לקבל עליהם מרותה של האדמיניסטרציה".

כבר יותר המבינים את הצורך בהשקעה במזרע ואיכרים רבים אף "נאנחים על כי אדמתם נטועה גפנים ואין להם יכולת לעסוק בזריעה". אף שגם בענף המזרע טרם נעשו ניסיונות מספיקים, מהם ניתן ללמוד מה הדרכים האופטימליות להצלחת המזרע "אבל בכלל מודים פה עתה הכל, שאין אדם ראוי לשם עובד אדמה אלא אם כן מוציא לחם מן הארץ ועוסק בגידול בהמות ועופות, כלומר שבורא לו בעצמו את החמרים הדרושים למחיתו ומחית ביתו [...] וגם בזה מודים, שיש אפשרות לעבוד עבודה כזו גם בא"י ולשכוע לחם".

החיסרון של "רצון אמת" הוא זה שגרם לכך "שאין עד כה אף קולוניה אחת אמתית", קבע אחד-העם. למזכרת בתיה היה אמנם את הפוטנציאל הגדול ביותר להיות מושבה אמתית, לולא השחיתה מדיניות התמיכה את תושביה, ולולא נלקחת מהם מיטב אדמתם לצרכי נטיעות. ממילא ברור שכשיתאפשר הדבר יש לפעול להרחבת ההתיישבות על בסיס ענף המזרע על ידי מי שמסוגלים להיות "אכרים אמתיים" ולא על בסיס "עסקי הנטיעות" הנעשים על ידי "סוחרים בעלי השבונות". שיטת "התמיכה התמידית בכסף" שהנהיג הברון, טען אחד-העם, הביאה ל"עצלות ורפיון ידים, ערמה וגנבת דעת, פזרנות יתרה, אבדן רגש הכבוד והאמונה בכח עצמו ועוד מדות כאלה, המביאות רקבון בעצם שרשי הישוב", וממילא חובה לחדול לגמרי ממתן תמיכה כספית שלא לצרכי ציבור, ולסייע לאיכרים רק בסיוע בצרכים ספציפיים הדרושים להעמדת משקם כמו: מבנים, בהמות וכלי עבודה.¹⁸⁷

בין חובבי ציון היו שחלקו על השקפותיו של אחד-העם, מי במתניות ומי בתקיפות, הן בנוגע לגישתו הרעיונית, והן בנוגע לפרטים שונים במסקנותיו הכלכליות והחקלאיות ובכלל באשר לתמונה הקודרת שצייר.¹⁸⁸ בין היתר היו שביקרו את קביעותיו הנחרצות כנגד משק היין,¹⁸⁹ ולמעשה אף אחד-העם הבהיר כי לא קבע שיש להתיימשך לגמרי מענף זה.¹⁹⁰ אולם, רוב חובבי ציון תמכו בעמדה שהציג אחד-העם, שעבודת המזרע צריכה לתפוס מקום חשוב בהתיישבות העתידית בארץ.

ביטוי להלכי הרוח העיקריים אצל חובבי ציון, ניתן למצוא בדיוני הוועד האודסאי, ובפרט בעמדתם של מנשה מרגלית ומל"ל, שניהם ברי-פלוגתא בולטים לאחד-העם.

בדיון בשנת תרנ"ג תיאר מזכיר הוועד, מנשה מרגלית, את הבעיות הקיימות לדעתו בדרך התמיכה של הוועד בהתיישבות:

א. החלטת הוועד בעבר לתמוך בכל מושבה באופן כולל, ולא באופן פרטני לפי צורכי כל איכר, הביאה לתמיכה גם במתיישבים שאינם מתאימים להיות איכרים.

187. גינצברג, שם, עמ' ל-לד. המאמר התפרסם בהמליץ, בין ג'-ה' באלול תרנ"ג.

188. ראו סיכום התגובות העיקריות אצל קלוזנר, התנועה, ג, עמ' 186-188. ראו גם עמיאור, משק בית האיכר, עמ' 30-34.

189. ראו למשל מאמרו של צבי פרילוצקי שבו ערער על מסקנותיו הפסקניות של אחד-העם בנוגע לענף הגפן, ופירט את נימוקיו לכך שיש להמשיך להשקיע בענף הגפן "אשר לפי דברי מומחים, ההכנסה ממנו היא היותר בטוחה", בצד ענפים אחרים (הצפירה, י"ג בכסלו תרנ"ד (22.11.1893), עמ' 1001).

190. במאמרו "תשובה קצרה", המליץ, ה' בחשוון תרנ"ד (15.10.1893), עמ' 1.

- ב. רבים מהמתיישבים חושבים שלא יצטרכו לעבוד בחריצות, כי יקבלו סיוע מהוועד "למלא בזה את הנזק הבא מחסרון פעולתם והתרשלותם".
- ג. ההשקעה בענף הגפן, בה מתמקדים רוב האיכרים - מוטעית, משום שמדובר בסיכון רב ביותר, שכן ההוצאות על ענף זה גדולות, ולא ברור כלל שיימצא שוק מסודר למכירת התוצרת. כך, ההחלטה של גדרה לעבור לגפנים, עומדת בספק גדול באשר לנכונותה.
- ד. הטענה שאזור מושבות יהודה אינו מתאים לזריעה - אינה נכונה, "כי כבר הורה הניסיון להפך, שגם בארץ יהודה נמצאים בין הקולוניסטים אכרים גמורים אשר גם בני ביתם מצטיינים באהבתם לעבודת השדה ועוסקים בחבה בכל הדברים השייכים לה".
- ה. יש מתיישבים שקיבלו תמיכה, ובמקום לנסות לשכלל את מצבם בעבודת האדמה ובהתיישבות - הם מוכרים את אחוזותיהם, מה שמוכיח שהארץ לא מעניינת אותם, והם לא באו לכאן אלא לעסקי נדל"ן, ולא ל"קנין עולמי שהוא אהוב לו". ממילא, שטחים אלו אינם מעובדים כראוי.
- ו. בשל חוסר יכולתו של הוועד לפקח באופן הדוק על המושבות, פעמים רבות האיכרים משתמשים בתמיכה שלא למטרות להן יועדה.
- מסקנתו של מרגלית הייתה אפוא כי על הוועד לשנות לגמרי את תפיסתו בנוגע לתמיכה. הצעותיו העיקריות היו:
1. לחדול מתמיכה כוללת למושבה, ולהתמקד במתן תמיכה הגונה לאותם מתיישבים "אשר הראו בפועל את חבתם לעבודת האדמה ופעולתם בעבודת הכפרים מעידה עליהם כי הם עושים חיל בעבודה זו".
 2. העבודה העיקרית של האיכר הנתמך צריכה להיות "עבודת השדה, עבודת הגנות עם עבודת החלב, ועם זה תוכל להיות גם עבודת הנטיעות והיין בהיותה סניף לעבודה עיקרית".
 3. מתן התמיכה יינתן כמלווה לזמן קצוב, תוך התנייה כי ברשות הוועד להרחיק "את הקולוניסט העצל ולהושיב על מקומו קולוניסט אחר אוהב גיעה, מוכשר ובעל עבודה".
 4. בשקלול התמיכה יש לבחון כמה משתתפים בני משפחת האיכר בעבודה, לאור נתונים מוכחים, ולא רק לאור הבטחות.
 5. לפעול לדילול איכרים לא מתאימים שכנראה לא יתבססו כראוי.¹⁹¹

191. חשבון ועד החברה, ב (תרנ"ו), עמ' 13-15.

מל"ל הסתייג מכמה מקביעותיו של מרגלית ועמד על המציאות המורכבת בה מצויה ההתיישבות:

א. יש חלקות במושבות יהודה המתאימות אמנם למזרע, בפרט במזכרת בתיה ובקסטינה, אך הדבר אינו נוגע לראשון לציון, לגדרה ולוואדי חנין, שאינן יכולות להתבסס על תבואות בשל תנאים אובייקטיביים של טיב האדמה או גודל השטח. אף ברחובות, רק שליש מהשטח מתאים לזריעה, וגם בחדרה יש חלק גדול שאינו מתאים לזריעה.

ב. אחת הראיות הבולטות לנכונות ההשקעה במזרע הייתה נחלתו המבוססת של שמואל גורודיסקי מרחובות, בה גידל ירקות ותבואות, בעזרת בני משפחתו. אולם, טען מל"ל, הסיבה שהוא רואה ברכה בעבודת השדה היא כי הוא קנה מתחילה כ-700 דונם והיה יכול לייחד חלק גדול, כשליש החלקה, לעבודות השדה.

ג. פעמים רבות האיכר מוכרח להוציא את כספי התמיכה על הוצאות אחרות שהזמן גרמן, ואי אפשר לקבוע בכך מסמרות אם הוא אכן מוציא זאת על צרכים חקלאיים ולא על מותרות.

אכן גם מל"ל סבר שהשקעה במזרע היא ככלל דרך טובה, אולם הזהיר כי אסור לפגוע בביסוס ואדי חנין וגדרה על בסיס ענף הגפן, בהעדר שטחים מספיקים לזריעה, בפרט שייתכן מאד שההחלטה של גדרה להתמקד בתעשיית היין אכן תוכיח את עצמה.

יתר על כן, גם בנוגע למושבות חדשות, קבע מל"ל, ניתן יהיה לקבוע מדיניות מעשית, רק בהנחיית אגרונום מומחה, שכן המציאות היא שאדמות מזרע אינן מוצעות כמעט למכירה על ידי הערבים.¹⁹²

למעשה קבע הוועד בהחלטותיו, בשנת תרנ"ד, את הכללים הבאים:

א. הוועד יעניק תמיכה לאיכרים, בין בעבודת השדה בין בענף המטעים, רק אם יוכיחו כישרון, חריצות ואהבת העבודה.

ב. תינתן קדימות לאיכרים חדשים שעיקר עבודתם בשדה, יחד עם גינות וחלב או בלעדיהם, כשענף הגפן, גידול משי וכו' יהיו משניים בלבד.

ג. גם בנוגע לתושבים ותיקים שכבר ביססו את משקם ומוכרחים לעסוק בעיקר בעבודת הכרם, תינתן עדיפות לכאלו שיעסקו גם בעבודת השדה, כשתנאיי הקרקע מאפשרים זאת.

ד. לא תינתן תמיכה למתיישבים שיובירו את אדמתם לגמרי או יעבדוה על ידי שכירים.

192. שם, עמ' 15-16.

בנוסף החליט הוועד על מינוי אגרונום מומחה שיעץ בנושאי עבודת האדמה לבני המושבות. ההחלטה בוצעה בחורף תרנ"ד. נתן קייזרמן, יליד אודסה שעלה ארצה בשנת תרנ"א, מונה כאגרונום למושבות הנתמכות על ידי חובבי ציון.¹⁹³

במקביל, נעשתה פעילות בנושא גם בארץ. אחד הבולטים שעסק בכך היה יהושע אייזנשטט-ברזילי, מראשי הוועד הפועל ביפו. הוא כמוכן בדרך על החלטת הוועד באודסה לתעדף את העוסקים במזרע, החלטה שהייתה לדבריו צריכה להיקבע כבר מזמן.¹⁹⁴ ברזילי שהיה אחד הבקיאים בפרטי מצב ההתיישבות, היה מודע למציאות המורכבת שלא מאפשרת כרגע עיסוק נרחב בזריעה, אולם ניסה לדחוף להרחבת העיסוק במזרע במושבות. בדו"ח שכתב על מצב המושבות והוצג בג' בניסן תרנ"ד לפני באי כינוס של נציגים מן הפקידות, מכי"ח, מחובבי ציון ומהמושבות,¹⁹⁵ תיאר ברזילי את המציאות בשטח המזרע, כדלהלן:

המושבה	שטח המתאים למזרע	מגבלות בשטח הנ"ל
ראשון לציון	כמעט ואין	
רחובות, ראש פנה, עין זיתים	בדוחק 25%-30%	
מזכרת בתיה, פתח תקווה, יסוד המעלה	80%	רוב השטח אינו משמש בפועל למזרע מן הנימוקים הבאים: בשנתיים אחרונות רבים מבני פתח תקווה ויסוד המעלה עובדים כשכירי יום בלבד, בשל מצבם. במזכרת בתיה חלה נסיגה משמעותית בעיסוק ממזרע, בשל העימותים עם הפקידות.
ואדי חנין	33%	השטח מצומצם מאוד, כ-35 דונם בלבד לכל איכר, שלא יכולים לכלכל משפחה.
חדרה	50%	מצבה עדיין לא מסודר.
קסטינה	100%	אינה מיושבת כרגע ומעובדת באריסות על ידי פלאחים.

193. שם, עמ' 17. וראו לעיל הע' 118.

194. ראו הדיווח שלו מי"ב באדר ב' תרנ"ד: "באה החלטת ועד התמיכה [...] כי מעתה תתמך אך את הקולנסתים העובדים בעצמם וגם באלה תבכר את העוסקים בזריעה. הלואי יצאו החלטות כאלה לפני שנים אחדות כי אז כבר הרחקנו ללכת, אך אין אדם עומד על אופיו של דבר אלא אם כן נכשל בו תחלה" (מכתבים מארץ ישראל, ב, ו-ז (תרנ"ד), עמ' 7).

195. על הכינוס ראו לעיל ליד הע' 133. הרצאתו של ברזילי פורסמה במכתבים מארץ ישראל, ב, ו-ז (אייך תרנ"ד), עמ' 10-16.

"סוף דבר" - סיכם ברזילי - "כי ברוב המושבות אינם עוסקים כלל בזריעה ובמעוטן אך מעט". הוא ציין שבשנה האחרונה חלה מעט התקדמות בעניין וכמה איכרים החלו לזרוע בעצמם, "אולם המעט הזה כאין וכאפס הוא". הרוב עוסקים רק בנטיעות, "המקצוע שעודנו רחוק הרבה ממטרנתנו שהצגנו לנו ביסוד הישוב". הוא קרא אפוא לבאי הכינוס לבחון "במה אפשר לקרב את בני המושבות לעבודת האדמה, הבריאה והפשוטה".

גם בסקירה שנתן בלוח אחיאסף התייחס ברזילי לסוגיה זו. הוא דחה אמנם בחריפות את הטענה שהאיכרים מתרשלים בעבודתם, אך ציין ש"עם כל זה צריך להודות כי לא ראינו עד כה האהבה להעבודה, שהיא מתנת אכרים מלידה ומבטן",¹⁹⁶ וטען כי דווקא הרחבת המזרע וזריעת הירקות, בה "אין חשבונות גדולים ואין עבודה ע"י השגחה ושכר בפראנקים, כי אם עבודה פשוטה בגוף ממש, ושכרה לא כסף כי אם לחם וירק", היא המתכון להצלחת ההתיישבות, כפי שציין אחד-העם במאמרו "אמת מארץ תצמח", והביע את בטחונו שבשנה הבאה "יגדל פעמים שטח האדמה הזרועה בתבואות וירקות".¹⁹⁷

בסקירתו תיאר ברזילי גם את המציאות בענף המטעים: המטע המרכזי ברוב המושבות הוא הגפן, וענפים אחרים: שקדים, זיתים, אתרוגים ותות, מצויים בשלב התחלתי ובלתי מוכח כלכלית. גם כאן הוא ציין את חשיבות העיסוק במזרע. שכן, למרות מרכזיות ענף הגפן במושבות "אין עוד קולניסט אחד אשר נוכל להגיד עליו בפה מלא כי אפשר לו להתפרנס מהכנסת כרמיו", ולשאלת ייצור היין במושבות הבלתי-נתמכות, בשל העדר יקבים, ולשאלת מחירם ושיווקם, בכל המושבות, טרם ניתנו תשובות ברורות. כרגע הברון מסבסד את מחיר הענבים ביקביו, ומציאת שווקים ליין בכלל טרם התפתחה והוכחה. ממילא הוסיף ברזילי, אף שהכורמים לא יכולים ולא נדרשים להקדיש את כוחותיהם לזריעה, עליהם להשתדל שאת הצרכים האלמנטריים לכלכלת ביתם, כמו לחם וירקות, יפיקו מאדמתם, כדי לחסוך בהוצאה זו "שאיננה לפי כיס הקולנסט".

ביטוי לשאיפה ליצור "איכרים אמתיים" במושבות העתידיות, במקביל למצב הריאלי של המושבות הקיימות, נתן ד"ר הלל יפה במכתב, מיום 25.11.1895 (ח') בכסלו תרנ"ו) לגיסו מרדכי בן-עמי, מחובבי ציון באודסה:

196. לוח אחיאסף (לשנת תרנ"ה), עמ' 411. והשוו לדברי נתן קייזרמן, במכתב למ"ל מ-29.1.1895, כי בגדרה, מלבד 2-3 איכרים העובדים כראוי, אצל השאר חלפה אהבת העבודה והקשר לאדמה (מובא אצל: קלויזנר, התנועה, ג, עמ' 192). מנגד ראו הביקורת של אליהו סברדלוב מגדרה, על התנהלות הוועד הפועל ביפו: "היש צורך בוועד ביפו של שלושה פקידים, כאשר אחד יספיק [...] אך מה יגיד אייזנשטט? מי יסתובב במרכבה? ואיך יוכל קייזרמן להפגין ידיעותו האגרונומיות" (מתוך מכתב ברוסית לחיים חיסין מ-14.11.1896), ודומה שהדבר מבטא מתיחות מסוימת בין הוועד למושבה (אצ"מ A242\3\4; את"ג, תיק יגאל וחנה סברדלוב, 01-009-13).

197. לוח אחיאסף, שם.

"וגם תבינו סוף סוף, כי אכרי רחובות או גדרה אינם "מוז'יקים",¹⁹⁸ אלא "אדונים נכבדים", "בעלי בתים". אמנם הם עובדים בעצמם (אם כי אינם עושים את כל העבודות), אבל מאוחר כבר לחנכם. רק במושבות החדשות, כמו חדרה או משמר, יש תקוה לחנך טפוס של אכר או פרדסן פשוט. והללו כבר סבלו, עיפו והתקלקלו. אך לעזוב אותם לנפשם פירושו להרוס את כל ההתישבות. על כן ההכרח הגמור מה שהוחל, לעזור להם להגיע לידי עמידה ברשות עצמם (כמו במושבות הברון) וליסד מושבות חדשות".¹⁹⁹

ד"ר יפה, וחבריו בוועד הפועל ביפו, השתדלו אכן לסייע באותה העת לאנשי חדרה לפתח את שטח המזרע שלהם.²⁰⁰ הם קיוו שחדרה תהפוך בעתיד הקרוב למושבה בולטת בענף זה.²⁰¹

ד"ר יפה העלה נימוק נוסף לחשיבות העיסוק גם במזרע, בפני האסיפה הכללית של הוועד האודסאי בקיץ תרנ"ו. הוא ציין שהמשק המונוקולטורי, בין אם הוא מבוסס רק על כרמים ובין אם הוא מבוסס רק על מזרע, מביא לבטלה של חודשים שלמים מעבודה, "וירחי הבטלה האלה הם הרעה היותר מרגשה בשכלול הישוב". בשל כך הוא המליץ שהוועד האודסאי יתמוך בכיסוס מושבות המקיימות משק מעורב, דהיינו שילוב של מזרע וכרמים או גני ירק, או שילוב של מזרע, גני ירק ועצי תות, בהן תשולב גם עבודת הנשים והילדים.²⁰² הוא אף ערך אחר כך תוכנית להכשרה מקצועית בחווה חקלאית לקבוצת פועלים מובחרים שיוכשרו לאיכרות בכל ענפי החקלאות וייצרו משק מעורב לדוגמה.²⁰³

198: ביטוי המציין: איכרים נבערים.

199: יפה, דור מעפילים, עמ' 169.

200: ראו יפה, שם, עמ' 128, 160, בנוגע תמיכת הוועד האודסאי בחורף תרנ"ה, ששימשה לזריעה. וראו הדיווח של ברזילי, מ"ב בכסלו תרנ"ה, ש"חברת התמיכה קצבה 4,000 פראנק לארבעה קולנטים בחידרה אשר יעסקו במזרע ויוכלו לעמוד על בסיס נכון בסך הזה" (מכתבים מארץ ישראל, ג, ג (ניסן תרנ"ה), עמ' 1; המגיד, ט"ו באייר תרנ"ה (9.5.1895), עמ' 149). וראו פניית חברי המושבה חדרה לוועד האודסאי, לסייע להם במימון מקצרות, המוזכרת במכתבו של ד"ר יפה לוועד האודסאי מ-24.2.1895 (שם, עמ' 133), וכן במכתב הוועד המקומי של חדרה לוועד הפועל ביפו, מב' באדר תרנ"ה, בבקשת סיוע, הן להוצאות הציבוריות והן למקצרות, הנדרשות באופן קריטי לצורך הקציר (את"ח, מיכל 42, ספר העתקות תרנ"ה-תרע"ח, עמ' 12).

201: ראו בסיכומי הוועד האודסאי בשנת תרנ"ו: "[...] רואה הוועד לחוב לו להראות על מחזה נעים, כי רוב התמיכה שנתנה להקולוניסטים מחדרה היה לעבודת השדה. מהודעות הוועד הפועל נראה, כי הקולוניסטים משם מקדישים באמת את כחתייהם לעבודת השדה ומעבדים בעצמם את אחוזותיהם. על כן נוכל לבטוח כי במשך הזמן תהיה חדרה באמת למרכז של עבודת השדה" (חשבון ועד החברה, ב (תרנ"ו), עמ' 13. שפ"ר הדגיש את הדברים בסכמו את ד"ח הוועד ראו לוח אחיאסף (לשנת תרנ"ז), עמ' 249-254).

202: המליץ, ט' באב תרנ"ו (19.7.1896), עמ' 1.

203: ראו במכתבו מ-3.11.1896: "ערכת תכנית מושבה בצורת חוה-אחווה. [...] קבוצת צעירים כזו, שתעבוד בכל ענפי החקלאות, תשמש דוגמא של חיים חקלאיים שלמים; של משק הנותן את כל המוצרים הדרושים, משק שעובדים בו כל השנה ועוסקים בפלחה, בגפנים, בנטיעות ובפרדסים" (יפה, דור מעפילים, עמ' 191).

שאלת הפועלים

סוגיה נוספת שעלתה בדיונים רבים של חובבי ציון הייתה 'שאלת הפועלים'. המאמץ העיקרי של הגורמים המיישבים, מאז הקמת המושבות הראשונות, היה ליצור התיישבות חקלאית המפרנסת את בעליה. יחד עם זה באופן טבעי נצרכה ההתיישבות גם לפועלים שכירים, הן ככוח עזר למשפחות האיכרים, הן בעת מלאכות עונתיות שדרשו ידיים רבות, בפרט בענף הגפן, והן בעבודות תשתית ובנייה. הברון אף עודד במפורש עבודת שכירים יהודים על פני עבודה ערבית.

ריכוז גדול של כשמונים פועלים, התהווה בראשון לציון, כבר במחצית השנייה של שנות ה-80, בשל הרחבת אדמותיה ומפעל הנטיעה הגדול של ענף הגפן, באותן שנים.²⁰⁴ צורך זה הוגבר בראשית שנות ה-90, הן בשל המשך התפתחות ענף הגפן בכלל בהתיישבות החקלאית, והן בשל הקמתן של מושבות חדשות שנבנו בשיטת 'בעלים נעדרים', דבר שהזיק עבודת שכירים רבה. במקביל הגיעו ארצה באותן שנים, אלפי יהודים שזנקו לפרנסה. חלק קטן מהם היה שותף בהקמת מושבות חדשות או התיישב ישיבת-קבע במושבות הקיימות, אולם רבים מהם חיפשו להתפרנס או נאלצו להתפרנס, כשכירים בלבד.

היצע העבודות בתחומי המשק הארצי, העירוני והחקלאי, במהלך שנות ה-90, היה מוגבל, והיה תלוי בחלקו הגדול בפרוייקטים רלוונטיים (כמו סלילת מסילת הברזל בין יפו לירושלים בשנת תר"ן) או בעונות ספציפיות, ובתחרות עם עובדים ערבים. הדבר חרף את מצוקת הפועלים, שהשתכרו במשכורות נמוכות וחסרו פעמים רבות תנאי מגורים ומחייה בסיסיים.²⁰⁵

הבעיה הוחרפה במהלך שנת תרנ"ב, כאשר התמעטו והלכו עבודות המטע הגדולות ברחובות ובחדרה, ומושבות חדשות לא הוקמו. בשנת תרנ"ד צומצו העבודות הנרחבות בשטחי הברון, כמו כן הוכנסו מכונות חקלאיות, והתחרות המוגברת בין מבקשי העבודה תחרף עוד יותר את מצוקתם של הפועלים. עוד בשלהי שנת תרנ"ב החלה ליזום קבוצת עסקנים מחובבי ציון הקמת קרן סיוע ייעודית, 'קרן הפועלים', ובמהלך שנת תרנ"ג נעשתה תעמולה בעניין בעיתונות.²⁰⁶ המטרה העיקרית הייתה לאפשר לפועלים להתבסס בארץ, אם במתן סיוע בזמן העדר עבודה, ואם במתן סיוע להקמת משקי עזר קטנים עבורם במושבות, כדי לאפשר להם להתקיים משילוב של עבודה כפועלים ובעלי משק זעיר, ואם כדי לאפשר את התיישבותם כאיכרים גמורים.

'שאלת הפועלים' נדונה בארץ במהלך אביב וקיץ תרנ"ג בכמה אסיפות וכינוסים, בהם היו שותפים פועלים ועסקנים מן ההתיישבות ומחובבי ציון, והועלו כמה הצעות.²⁰⁷

204. ראו קולת פועלי, עמ' 342-341, וכן לעיל כרך א, עמ' 229-230, ובהע' 15-16.

205. על ריבוי הפועלים בעת העלייה הגדולה בשנים תר"ן-תרנ"א, ניסיונות ההתאגדות של חלקם באותה תקופה, והניסיונות לתת מענה למצוקותיהם. ראו קולת, שם, עמ' 348-360.

206. חשבון ועד החברה, א (תרנ"ג), עמ' 4-5; קלוזנר, התנועה, ג, עמ' 208-209; קולת, שם, עמ' 362-365.

207. בכנס שנערך בא' באייר תרנ"ג הועלו שלוש הצעות עיקריות: א) הקמת חברת מניות שתעסוק במטעים.

בתשרי תרנ"ד כינס הוועד הפועל ביפו אסיפות מסכמות, בהן השתתפו עסקנים, איכרים וכחמישים פועלים ונציגי ועד הפועלים. הכיוון העיקרי שהסתמן בסיכומי הדיונים היה קבלת תוכניתו של אחד-העם, קרי: הקצאת עיקר כספי הקרן לביסוס מלא של כמה עשרות פועלים מובחרים, בעלי משפחות, כאיכרים ב'מושבה למופת'. התכלית הייתה לעצב מושבה המבוססת על גידולי שדה ואספקה עצמית של משק חי וירקות, כשלמטעים נועד תפקיד משני בלבד.²⁰⁸ במקביל, הגישה את מסקנותיה ועדה שמונתה על ידי הוועד האודסאי בשנת תרנ"ג, והעלתה מספר הצעות אופרטיביות.²⁰⁹

למעשה, החליט הוועד האודסאי לנסות ליישב 30 פועלים. על פי התוכנית, יקבל כל פועל 40-50 דונם אדמה. הקרקע תועבר לבעלות הפועל, רק לאחר שיעבוד בה במשך

חלק מן המטעים יימכר וחלק אחר יימסר לפועלים, כשהרווחים יהיו בבעלות החברה, לשם הושבת פועלים. (ב רעיונו של אחד-העם - קרי, הושבת קבוצה קטנה של מיטב הפועלים ב'מושבה למופת', שתתבסס בעיקרה על מזרע (ראו בהערה הבאה). ג) הצעת ברזילי. הושבת פועלים במושבות בהן עבדו, על ידי הקמת משקי עזר. על פי התוכנית כל פועל יקבל חלקה של כ-30 דונם וכן בית-עץ וסכום ראשוני (ראו קולת, שם, עמ' 365; קלויזנר, התנועה, ג, עמ' 210-214). הצעה שנידונה בהרחבה על ידי חובבי ציון, בשנים תרנ"ב-תרנ"ג, הייתה ליישב פועלים בתחום המושבה הכושלת 'בני יהודה' שבגולן (ראו אילן, הכמיהה, עמ' 86-87).

208. כאמור, ביקר אחר העם את ניסיון ההתבססות של ההתיישבות על המטעים, וחיפש דרך להקמת יישוב איכותי שיבטיח את עתיד ההתיישבות כחברת מופת. התמעטות העבודה השכירה חייבה לדעתו את עזיבתם של רוב הפועלים, שכן הוא חשש שסיוע מלאכותי או מצומצם לא יפתור את בעייתם, אלא יצרף אותם למעגל התמיכה הקיים כבר בהתיישבות עצמה. משכך סבר שיש לבחור פועלים בעלי כושר גופני, כישרון, ניסיון בעבודה ואמביציה רעיונית, ולייסד עבורם, בכספי הקרן, מושבה שתתבסס על גידולי השדה ועל עבודה עצמית של המתישבים. באופן פרדוקסלי תאמה גישתו של אחד-העם גם את דעתם של גורמים בולטים בהנהגת הפועלים, שכן גם הם שאפו להתיישבות מלאה, אם כי הם חיפשו פיתרון לכמה שיותר פועלים ולא רק לנבחרים שבהם. בפועל, תקציבה המוגבל של הקרן לא אפשר תוכניות גדולות. במקביל נתקלו ההצעות להקמת משקי עזר לפועלים במושבות, בהתנגדות, מסיבות כלכליות וחברתיות. הרצון לסייע לפועלים בשלמות, יחד עם החשש מפגיעה בצד החברתי של המושבות הקיימות, והרצון לייסד התיישבות איכותית, הביאו למעשה לקבלת הרעיון של הקמת 'מושבה מופתית' ברוח אחד-העם (ראו קולת, פועלי, עמ' 363-367; קלויזנר, התנועה, ג, עמ' 215).

209. חשבון ועד החברה, ב (תרנ"ו), עמ' 18-20. ההצעות היו כדלקמן: (א) הצעת ליב בינשטוק: בהעדר מימון מספיק וריבוי הפועלים יש ליסד 'קולוניא משובחת' ל-25 פועלים רווקים. העלות בשנה הראשונה תהיה 108,000 פרנק ובשנתיים הבאות 40,000, וכספים אלו יוחזרו מהכנסות הקציר של המושבה בשנתיים אלו. (ב) 88 פועלים מן הארץ הציגו עמדה הפוכה: שכלול כלל הפועלים על שטח גדול בגליל, במקום המתאים למזרע. (ג) הרב מוהליבר סבר כי בהעדר מימון, אי אפשר להקים כרגע מושבה אידיאלית, אך גם אין להסכים לעמדה הסוברת שדי לתת לכל פועל 10 דונם, רפת ושתי פרות, כי באופן כזה תיווצר שכבה של שכירי יום קבועים שהיו אביונים גמורים. לכן הציע לתת לכל פועל 50 דונם ותמיכה לנטיעת גפנים ולזריעה (וראו בדומה את הדיווח במכתבים מארץ ישראל, משבט תרנ"ד, המציינים את הצעת 'מזרחי', היינו הרב מוהליבר, לייחד 40% מהכסף שמצוי בידי הוועד בפועל לסייע לפועלים, לצורך בתי תמחוי ולינה עבורם ו-60% לצורך קניית קרקע שתחולק לחלקות בנות 50 דונם, שיחולקו מדי שנה למספר פועלים שיקבלו גם תמיכה ראשונית לנטיעה). (ד) דוב סליפאן (דב"ש) ויצחק אפשטיין סברו שיש להושיב את הפועלים במושבות הקיימות ולקנות לשם כך 15% אדמה בכל מושבה. לתת לכל פועל 100 דונם אדמה, לבנות לכל אחד בית קטן ורפת, לספק להם כלי עבודה ולעזוב את הפועלים לנפשם. אלו שלא יוכיחו את עצמם אחרי 3-4 שנים, יוכרחו ממילא לעזוב ואדמתם תימסר לאחרים, באותם התנאים. בפרט, יש לקנות לשם כך אדמות באזורים שמזג האוויר בריא, שמצויים מים לרוב, כדי שיוכלו לעסוק גם בגינות ירק ובפרדסים. להערכתם, ההוצאות לא תעלינה על 4,000 פר' לכל פועל. (ה) ד"ר יפה סבר שהמימון הדרוש לביסוס יציב של הפועלים הוא כ-300,000 פר', סכום שאינו מצוי בידי הוועד. לכן, לדבריו, יש לספק כרגע מימון לכל פועל לקניית 5 דונם אדמה, 3 פרות, בית ורפת. כך ההוצאה הכוללת משוער לכ-1,900 פר' לפועל. (ו) זלמן אפשטיין סבר שתחילה יש ליישב מספר מועט של פועלים במושבות השונות ולשכלל אותם במימון חד-פעמי, ולשכלל פועלים נוספים בהמשך, בהתאם לתקציב הוועד.

שלוש שנים בעצמו ובסיוע בני ביתו. אחרת, תימסר האדמה לפועל אחר שיעמוד בתנאים הנזכרים.²¹⁰ בשל קשייה של המושבה משמר הירדן, והדרישה למימון לשם ביסוסה,²¹¹ הוחלט לכרוך את שני הנושאים יחד. לפי שעה נדחה אפוא העיסוק המעשי בשאלת הפועלים, עד שיתברר מצבה של משמר הירדן ויוחלט אם ליישב בה את הפועלים הנבחרים.

במהלך שנת תרנ"ד שבה והועלתה 'שאלת הפועלים' בדיוני הוועד האודסאי ובארץ. מצב הפועלים בשנה זו היה קשה במיוחד, שכן ריבוי הפועלים בארץ וצמצום העבודה הביאו להורדת שכרם, והוועד האודסאי נתבקש לשוב ולדון האם לתמוך בהם במצוקתם. היו שטענו שתמיכה האמורה לסכסד את הפיחות בשכר הפועלים תגרום שנותני העבודה יפחיתו עוד את השכר, וגם תבוא על חשבון האיכרים העובדים במזרע, כשלא בטוח שהפועלים יהפכו לאיכרים עובדי אדמה. מנגד, סברו אחרים, שבשל מצבם הקשה יש לתמוך בפועלים במצוקתם.

בדיוני הוועד באודסה טען שוב אחד-העם שפעולות שונות שנעשו לביסוס הפועלים אינן מועילות, כיוון שבפועל נוצרת שכבה של "חצי פועלים חצי אכרים", דהיינו כאלו היושבים במושבות, אך מנסים להתפרנס בעיקר מעבודות אצל אחרים או מגינות ירק ומפרדסים, בעוד הדרישה לפועלים במושבות מתמעטת ואינה בטוחה. הוא הציע שלא להוציא לפי שעה סכומים קטנים על מימון פועלים, ולחכות עד שירבו הסכומים ותתברר האפשרות לייסד מושבות בעבר-הירדן.

הוועד עמד אפוא במבוכה, כיוון שסבל מהעדר מזומנים ליישוב הפועלים, ואפשרויות ההתיישבות היו עדיין לוטות בערפל. בשל מצבם הקשה של הפועלים, החליט הוועד לאשר לפי שעה תמיכת קיום מסוימת לפועלים נזקקים. אולם, בראשית שנת תרנ"ה דחה פנייה נוספת למימון הפועלים "עד שתפתר שאלת הפועלים ביסודה". בשלב זה (עוד בתרנ"ד) העלה יהושע סירקין את ההצעה לקנות עבור הפועלים את אדמת קסטינה, והועלתה הצעה לנטוע פרדס גדול בארץ עבור פועלים.²¹²

סוגיית הפועלים נדונה גם בכינוס הגורמים המיישבים ביפו, בניסן תרנ"ד.²¹³

210. שם, עמ' 20. תוכנית זו הוצגה כשילוב בין הצעת הרב מוהליבר להצעת ד"ר יפה.

211. משמר הירדן הוקמה בשנת תר"ן (1890) על כ-2,600 דונם שנקנו ממרדכי לובובסקי, שניסה להקים שם קודם חווה חקלאית בשם 'שושנת הירדן'. המושבה נוהלה על ידי דוד משה ש"ב מראש פינה, שניסה להקים מושבה ללא תמיכה מבחוץ. עשרים וחמישה קונים, רובם מצפת, קנו חלקות במושבה וניסו לבסס בה בעיקר משק כרמים. גודלה המצומצם של המושבה, סכסוכי גבול, חובות למוכר הקרקע, הון מוגבל, כשלים חקלאיים, קדחת שפשתה, העדר באר ועוד, הביאו את המושבה למשבר חמור. הוועד האודסאי נרתם לסייע למושבה, לפי שעה, אך התלבט כיצד להביא לביסוסה. באלול תרנ"ג הציע אחד-העם לקנות 500 דונם בסמוך למושבה, ולבחור מבין המתיישבים את המוכשרים לעבודת השדה - ולבססם, בעוד ראש הוועד הפועל, ליב בינשטוק, טען שיש לנסות לבסס שמונה-עשר איכרים, במשק הקיים, בתקציב של כ-85,000 פר' לארבע השנים הבאות. הדיונים בשאלת עתיד המושבה, יעסיקו את הוועד האודסאי גם בשנים הבאות. למעשה, תיקח על עצמה יק"א את ביסוס המושבה, החל משנת תרנ"ז (1896) (ראו עבר-הדני, משמר הירדן, עמ' 51-63).

212. חשבון ועד החברה, ב (תרנ"ו), עמ' 20-21.

213. על הכינוס ראו לעיל ליד הע' 133.

נציגי חובבי ציון ציינו את מצבם הקשה של פועלים רבים, הצפויים לרדת מן הארץ, כיוון שלרבים מהם אין עבודה, ולאלה שיש, היא אינה מספקת לפרנסת משפחותיהם. הדוברים השונים התקשו למצוא פתרון מיידי לבעיה. העמדה הרווחת הייתה שיש לנסות לסייע לפועלים טובים למצוא עבודה, אצל הפקידות או אצל איכרים שונים, או אפילו אצל בעלי אדמות ערביים, ולסייע למי שאינו מוצא עבודה או אינו מתאים - לשוב לחו"ל.²¹⁴ בנוסף, הועלו שוב הצעות ליישובם של הפועלים כאיכרים, אם בקסטינה או במושבות הקיימות, או לפחות לדאוג לממן להם בניית בתים.²¹⁵

ברזילי סקר בפני באי הכינוס,²¹⁶ את מצב מאות הפועלים במושבות:

- שכר פועל יהודי הוא: 7-10 גרוש ליום [1.2-1.8 פרנק], 25%-30% יותר משכר פועל ערבי.²¹⁷ שכר זה אינו מספיק למחיית פועל יהודי, אפילו הוא רווק, כיוון שמספר ימי העבודה של פועל לא עולים בממוצע על 15 יום בחודש (בשל העדר עבודה בימי הקיץ, ימי הגשם בחורף, ומפני מחלת הקדחת).
- מצבם של פועלים בעלי משפחות קשה ביותר, גם אם מדובר בשני פועלים למשפחה.
- בשנה שעברה החלו להשתמש במושבות במכונות לחרישה ולעבודות נוספות - מה שהקטין את הצורך בפועלים.
- עובד יהודי נחשב ככלל טוב יותר מפועל ערבי. אולם מבחינת המעסיקים יש מחלוקת גדולה עד כמה משתלם כלכלית לקחת פועל יהודי במקום פועל ערבי. אכן כולם מסכימים ש"במלאכה שיש בה איוו חכמה והבנה, כמו הרכבה וכדומה" משתלם להעסיק יהודי דווקא.

214. ראו תיאור ההצעות של יהושע אייזנשטט-ברזילי, ליב בינשטוק, אליהו זאב לוי-אפשטיין, הפקיד חיים חזן, ד"ר אהרן מזיא, נסים בכר, אברהם סולומייק, יוסף נייגו ומרדכי לובמן, בפרוטוקול הכינוס (מיורק, כינוס, עמ' 154-158).

215. שם.

216. מכתבים מארץ ישראל, ב, ו-ז (תרנ"ד), עמ' 15-16.

217. חזן ציין בדבריו בכינוס, שהפועלים העובדים אצל הפקידות מקבלים בין 6 ל-11 גרוש, ובשום אופן לא תוכל הפקידות להעלות את שכר הפועלים מעבר ל-2 פרנק (כ-11 גרוש) (מיורק, כינוס, עמ' 155-156). י" קולת ציין ששכר הפועלים במושבות הברון נע בין 8-12 גרוש (כשפרנק אחד = 5-6 גרוש), והמושגיחים על הפועלים השתכרו 18 גרוש. במושבה העצמאית רחובות עמד השכר על 7-9 גרוש בלבד, אלא שהמשכורת הייתה שנתית, דהיינו לתשעה חדשים (למעט חודשי הסתיו עד הגשם). פועלים נוספים במשקי הברון הועסקו בעבודת בניין, חפירה משא ומלאכות עזר בשכר של 9 גרוש בלבד (קולת, פועלי, עמ' 376-377). ממפקד של 71 פועלים בוכרון יעקב, שערך ברזילי בכסלו תרנ"ד, עולה מצבם הדחוק: הם בני 24-45, רבים מהם בעלי משפחות והם מתגוררים בארץ כבר 6-8 שנים (15 ילידי הארץ). רכושם עומד על 200-2000 פר' בלבד, ומשכורתם השנתית נעה בין 300-900 פר' בלבד (בממוצע 500 פר'). רובם הביעו את רצונם להתיישב במושבה חדשה או בוכרון יעקב עצמה (אצ"מ 41-47/A25; המליץ, כ"א בשבט תרנ"ה (15.2.1895), עמ' 5. וראו קולת, שם, עמ' 377; בן-אריצי, מפועלים, הע' 87). וראו קולת, שם, ששכר העבודה השנתי של פועל יהודי, בראשון לציון בשנת תרנ"ה עמד על 600 פר'. לוי-אפשטיין, ציין בכ"ח בחשוון תרנ"ה, שיש ברחובות אכרים המשלמים 15 ו-18 גרוש ליום והוא משלם לעובדים באדמת מ'נוחה ונחלה' בין 9 ל-11 גרוש ליום (אצ"מ A216\1, עמ' 455). ד"ר יפה ציין בחורף תרנ"ו (פברואר 1896) שפועל בעל משפחה, המשתכר פרנק וחצי ליום, למעט בשבתות, בחגים, בימי מחלה או גשם ובטלה, משלם לרוב 12 פרנק לחודש שכר דירה, וממילא שקוע כולו בחובות (יפה, דור מעפילים, עמ' 176).

- בשל תנאי השכר, מיעוט העבודה וקושי העבודה, פועלים רבים מ-500 הפועלים שעבדו בשנה שעברה, בהם רבים שעבדו כבר 2-3 שנים, עזבו את הארץ. מספר הפועלים בשנת תרנ"ד ירד ל-300 בלבד, ואחרי הפסח, עם התמעטות העבודה, צפויים כ-100 מהם לעזוב את הארץ.

מספר הפועלים במושבות - ניסן תרנ"ד ²¹⁸								
פתח תקווה	ראשון לציון	רחובות	מזכרת בתיה וקסטינה	זכרון יעקב	הגליל העליון	מובטלים	סך הכל	צפי
60	80	20	30	50	30	30	300	אחרי הפסח 100 צפויים לעזוב את הארץ

ביום ה' בניסן תרנ"ד (10.4.1894), למחרת הכינוס ביפו, התקיים בראשון לציון כינוס של הוועד המקצועי שנבחר בכינוס, כדי לדון בצורה מפורטת במצוקת הפועלים.

באסיפה, בה השתתפו הפקיד חיים חזן, ד"ר אהרן מזיא, אליהו זאב לוין-אפשטיין, ברזילי ויוסף נייגו, נידונו שוב ההצעות השונות שהוזכרו בכינוס ביפו, והפעם בפירוט העלויות, ובכללן: מימון נסיעת פועלים בחזרה לחו"ל; הצעת שייד להושבת עשרה פועלים על אדמת אברהם גרינברג בקסטינה; הצעת לוין-אפשטיין להושבת מספר פועלים במשקי עזר במושבות הקיימות; הצעת נייגו להושבת מספר פועלים במקווה ישראל - ולפי שעה הוחלט לבקש מהוועד האודסאי להקים קרן לסיוע נצרך לימי מחלה ובטלה, במימון הפועלים, הפקידות וחובבי ציון.²¹⁹

תוכננה אסיפה נוספת בנושא לאחר חג הפסח,²²⁰ אולם לאחר התנגדות הברון להמשך הפעילות המשותפת, בטלה למעשה פעילות הוועד.²²¹

התוכניות ליישוב קסטינה

בשנת תרנ"ה עברה 'שאלת הפועלים' שלב נוסף. בישיבת הוועד האודסאי בי"ט בטבת תרנ"ה, ציין ראש הוועד, אברהם גרינברג, כי לדעתו "באה העת לדון ע"ד [על דבר] יסוד קולוניא בעד הפועלים". חברי הוועד הסכימו ש"יסוד קולוניא של עבודת השדה ע"י אנשים שהראו בפועל את נטייתם לעבודה זו, קולוניא שתוכל להיות למופת

218. מכתבים מארץ ישראל, ב, ו-ז (תרנ"ד), עמ' 15-16.

219. ראו אצ"מ A24\616-22-25, פרוטוקול 'ועד הפועלים'.

220. שם.

221. קלויזנר, התנועה, ג, עמ' 274-276; מיורק, כינוס, עמ' 147.

לשאר הקולוניות בסוריא ואה"ק - הוא משאת נפש הועד מכבר". הוועד קיבל עדכון שיש כבר רשימה מסודרת של פועלים המתאימים להתיישבות במושבה כזו, וכי ניתן לקנות אדמת מזרע איכותית באזור יפו במחיר 18 דונם. כשהכוונה לשטח של כ-4,000-5,000 דונם מאדמת קסטינה, שהייתה ברשות הברון רוטשילד, רעיון שהחל להתגבש כבר בשנת תרנ"ד. הוחלט אפוא לדרוש מהוועד הפועל להציג באופן מיידי, רשימה של פועלים "היותר מוכשרים לעבודת השדה", ולהקציב לכך סכום של 30-25 אלף פרנק, כשבמקביל יעסוק ראש הוועד בהליכים לקניית האדמה.²²² בחודשים הקרובים נערך משא ומתן בין ראשי הוועד האודסאי לשייד.²²³ בט"ו באייר תרנ"ה, עדכן אברהם גרינברג את חברי הוועד האודסאי, בהתקדמות המגעים ליישוב קסטינה, ובאסיפה הוחלט פה אחד על הקצאת 30,000 פר', לשם קניית כ-5,000 דונם מאדמת קסטינה והמבנים שעליה.²²⁴

האגרונום מנשה מאירוביץ מראשון לציון תמך משמעותית בהחלטה לייסד בקסטינה מושבת מזרע. לחוות דעתו של מאירוביץ, הייתה משמעות מיוחדת משום שהוא היה מהדוחפים הראשיים בשנות ה-80 לעיסוק במטעים. תוכניתו 'עצה ותושיה' היוותה בסיס לתוכניות התיישבות בראשית שנות ה-90, ובכללן התוכנית המשקית של הקמת רחובות על בסיס מטע הגפן. בראשית שנות ה-90 יזם מאירוביץ פיתוח מואץ של ענף התות, לשם תעשיית המשי, ועמדתו התקבלה על דעת הפקידות וההתיישבות בכלל.²²⁵ בקיץ תרנ"ד התבקש מאירוביץ על ידי גורם מרכזי בחובבי ציון לבחון את התאמתה של קסטינה למזרע ואת מסקנותיו פרסם מאירוביץ בשנת תרנ"ה בכתב העת 'שערך', 'האכר'.²²⁶

222. המליץ, כ"ג באדר תרנ"ה (19.3.1895), עמ' 2. וראו גם חשבון ועד החברה, ב (תרנ"ו), עמ' 21. כן ראו מכתבו של ד"ר יפה לאחותו, מג' באדר תרנ"ה (12.3.1895), בו הוא מצייץ כי כבר הורה להכין רשימת פועלים ונתונייהם, לשם התיישבות בקסטינה (יפה, דור מעפילים, עמ' 140).

223. במכתב מ"ט באדר תרנ"ה, עדכן מ"ל את אוסישקין בנושא, וציין שהוועד האודסאי הסכים לבקשת שייד לשלם 18 פר' לדונם, כשהשטח עומד על יותר מ-4,000 דונם, וכן שמתנהל משא ומתן על מחיר בתי העץ שנבנו שם בשנת תרמ"ט, כאשר שייד רוצה 20,000 פרנק עבורם, ואילו הוועד סובר שהמחיר יקר מדי. כמ כן, מתנהל משא ומתן עם בעלים נוספים בנוגע לתנאים שהם דורשים (אצ"מ 8-8-816\A26). וראו במכתבו של ברזילי לרב מוהליבר מליל ו' באייר תרנ"ה, שם ציין שנשלחה באותו היום משלחת של נציגי חובבי ציון ושל הברון, להעריך את שווי המבנים בקסטינה (אצ"מ 21\A25, עמ' 181), ודיווחיו למ"ל ולזלמן אפשטיין מח' באייר תרנ"ה, שבי"א באייר עתידים להיפגש נציגי הוועד הפועל עם שייד, כדי לשמוע ממנו כיצד "יוגמר הדבר ומתי יצא לפעול" (שם, עמ' 196-198).

224. המליץ, י"ט בסיוון תרנ"ה (11.6.1895), עמ' 2-3. מוחר האדמה עמד על 18 פר' לדונם, והוחלט שהפועלים ישלמו רבע מהמחיר מיידי והשאר ייוקף בהלוואה לשמונה שנים. שווי המבנים במקום: באר, 24 בתים, רפתות ואורוות נאמד ב-23,860 פר'. ראו גם חשבון ועד החברה, ג (תרנ"ט), עמ' 5.

225. מאירוביץ שכנע את הפקיד בלוח והאגרונום ארמאן לנטוע בראשון לציון עצי תות, לשם גידול התולעים, עוד בשנת 1889. הוא אף כתב חוברת מיוחדת בנושא, והענף החל להתפתח במושבות ונתלו בו תקוות גדולות. בשנת 1894 הוקמה מטווייה בראש פינה שהעסיקה עשרות פועלים מצפת ופעלה עד שנת 1905. תיאור חקלאי מפורט לגבי גידול התות הובא במאמר בכתב העת 'האכר', שערך מאירוביץ, בשנים תרנ"ג-תרנ"ה. ראו מרגלית וגולדשטיין, מפעלו, עמ' 470-471; גלס, תעשיית המשי, עמ' 84-85.

226. האכר, ב, א (תרנ"ה), עמ' 1-11. המאמר פורסם גם בגיליונות הצפירה, בין התאריכים י"ז-י"ט בחשוון

"להמושבה החדשה קאסטיניא נשואות כעת עיני כל חובבי ציון בכל הארצות" - ציין מאירוביץ, וזאת בפרט בשל כך ש"יתברר על ידה שאלה נכבדה ועקרית ביסוד הישוב: אם יש היכולת לאכרים פשוטים מאחינו לחיות בארץ אבותינו ע"י עבודת האדמה הפשוטה".

מסקנתו של מאירוביץ הייתה חיובית ביותר, כפי שעולה כבר מן הכותרת שנתן למאמרו: "המושבה קאסטיניא או מופתים חותכים על אדות האפשריות לאכרים בארץ ישראל לחיות על מזרע התבואה". מאירוביץ ציין כי ביקר במושבה פעמיים "בשום לב", בשנת תר"ן ובקיץ תרנ"ד. הוא ערך תחשיב סטטיסטי, לאור נתוני הקרקע והיבולים שהניבה בשנים אלו, וקבע כי אלו לא נופלים כבר עכשיו מנתוני היבולים של "מושבת אשכנזים [=גרמנים] ברוסיא במחוז סאמארסקי", מן השנים 1860-1890, וכי לאור נתוני היבולים שאסף בגדרה ובמזכרת בתיה, והבדלי התנובה שם בין תבואות שגדלו באדמה מזובלת ובאדמה לא מזובלת, ברור שאם אדמת קסטינה תזובל כראוי היא תניב יבול גדול בהרבה, והוא ערך אפוא תחשיב מוסדר לניהול משקים אופטימליים בקסטינה.

במהלך שנת תרנ"ה הייתה אפוא דריכות מרובה אצל חובבי ציון סביב עתיד ההתיישבות בקסטינה. למעשה, תעסיק שאלת ההתיישבות בקסטינה את חובבי ציון גם בכל מהלך שנת תרנ"ו, שכן מועד ההתיישבות יידחה שוב ושוב, עד שלהי שנת תרנ"ו, מסיבות בירוקרטיות, כמו גם בשל סוגיית השמיטה.

ממש ערב השמיטה, יקבל הוועד הפועל ביפו אישור מהוועד האודסאי, למתן תמיכה מסוימת לפועלים במושבות.²²⁷ בד בבד תעסיק שאלת הפועלים את ההתיישבות בכל מהלך שנת תרנ"ו וגם לאחריה. בחורף תרנ"ו יעדכן ד"ר יפה את סופר הוועד האודסאי, זלמן אפשטיין, במצוקתם הקשה של הפועלים:

"כידוע לך הגיעו הפועלים עד לידי יאוש. גם קודם לכן היה מצבם קשה, ועתה כלו כוחותיהם. השנה אין משלמים להם בעד ימי גשם, ושכר העבודות שהיו משתכרים בעונתן 3-4 פרנקים ביום, כמו זמירה, הרכבה, ירד מאוד. ההנהלה חושבת לפטר כ-140 פועל בראשון-לציון ובזכרון-יעקב. כמה פעמים כתבנו לוועד ולדרוש ממנו שידון מיד בשאלת הפועלים. סדור קסטינה, אף אם אין בו פתרון גמור, נוגע קרוב לעניננו, ועלינו לדעת בהקדם, מה יעשה בקסטינה.

תרנ"ו (4-6.11.1895). רובו נדפס גם בהמליץ, בין התאריכים י"ח בכסלו תרנ"ו (5.12.1895) - ה' בטבת תרנ"ו (22.12.1895).

227. ראו במכתבם של חברי הוועד הפועל ביפו, ברזילי וקייזרמן, למנהל רחובות, אליהו זאב לוי-אפשטיין, מכ"ח באלול תרנ"ה: "הקומיטט מלא רק מחצית טלגרמתנו בדבר הפועלים וקצב סכום קטן מאוד לתמיכתם עד העבודה. מהסכום הזה אנו קוצבים בעד פועלי רחובות 75 פראנק היינו 35 פשוט בתור תמיכה לאלה שימצא לנחוץ וסך ארבעים פראנק יהיה בידו בעד הפועלים אשר יעבדו ובעליהם ישלמו להם אותו המקח שמשלמים להעריבים, וכך הנהגנו גם ברל"צ ע"י מר מאראוויץ ואנו מרשים לך לעשות עם כל הסך חמשה ושבעים פראנק" (את"ר, מיכל 1 - 4, מסמך 312).

ואם תדחו עוד יש חשש לאבד שנה".²²⁸

בקיץ תרנ"ו יציג ד"ר יפה בפני האסיפה הכללית של הוועד האודסאי את "המחזה היותר מעציב במושבות", דהיינו "הפועלים, אשר מספרם מגיע עד 250 איש", ואת ההצעות לפתור את מצוקתם, בפרט על ידי יישובם במושבות חדשות וקיימות.²²⁹

הוועד האודסאי עצמו יתייחס באביב תרנ"ו, בסיכום פעילותו בשלוש השנים האחרונות, למגמותיו העתידיות באשר לפועלים. בסיכום יצוין, כי סיועו העיקרי של הוועד בשנים האחרונות נועד להעמיד על רגליהן את המושבות הקיימות שהתקשו בכך. אם בשנים 1893-1890 עסק הוועד בעיקר במושבות גדרה ופתח תקווה, הרי שבשנים האחרונות תמך הוועד, בנוסף לגדרה, שטרם הצליחה להתבסס, בעיקר בכיסוס חדרה "אשר משכה אליה את לב הוועד על ידי שטח אדמתה המרובה והיותה מוכשרת לעבודת השדה, לגדול הבהמות ויתר סעיפי העבודה". למעשה, עדיין התמיכה שנגעה לעבודת האדמה, הייתה ברובה לענף היין ובאופן משני לעבודת השדה, והתמיכה פוזרה בין מושבות שונות. אולם כדי שהוועד יוכל לעשות את "פעולתו בשיטה יותר קבועה ושלמה", הוא מתכוון בעתיד הקרוב להתמקד "להביא לפועל את משאת נפשו ליסד קולוניא משובחת", אשר העיקר יהיה בה עבודת השדה "ועבודת היין סניף לה". מושבה כזו, מקווה הוועד, תהווה מעבר להצלחתה גופא, גם עדות לפעולתו הפוריה של הוועד, "אשר תוצאותיה יהיו נראות גלוי לעין".²³⁰

עמדת הברון רוטשילד ותוכניות ההתיישבות בעבר הירדן ובמטולה גם הברון רוטשילד, למרות שפיתח במיוחד את ענף הגפן במושבות, לא סבר שניתן יהיה להתבסס רק על ענף זה. תוכניות הביסוס המקיפות של הברון, שהוכנו על ידו ועל ידי פקידי, כבר בסוף שנות ה-80, הביאו בחשבון את המשך גידולי התבואות ושאר ענפי השדה, במקביל לפיתוח ענפי המטעים התעשייתיים.

אדמות קסטינה (6,700 דונם), בת-שלמה (4,000-6,000 דונם) ושפיה (8,500 דונם) ניקנו על ידו בשלהי שנות ה-80, במטרה ליצור בהם משק מגוון, שעיקרו גידול תבואות בנחלות של 200-250 דונם. בכך סבר הברון למצוא פתרון הן לבני האיכרים והן לפועלים שעבדו במושבותיו. בעלי משפחות קיוו להתפרנס ממשק משלהם, ובהם גם בוגרי בית הספר החקלאי שהקים הברון בזכרון יעקב בשנת תרמ"ז (1887), שרבים מבוגריו, מרביתם מקרב הפועלים החקלאיים במושבות וחלקם מבני האיכרים, עבדו אחר כך במושבות השונות.²³¹

228. יפה, דור מעפילים, עמ' 176. המכתב מסוף פברואר 1896. וראו גם במכתביו לבן-עמי, לדיזנגוף ולנרסיס לזון, מאותה תקופה (שם, עמ' 175-179).

229. המליץ, ט' באב תרנ"ו (19.7.1896), עמ' 1.

230. חשבון ועד החברה, ב (תרנ"ו), עמ' 25-26.

231. ראו לעיל כרך א, עמ' 167-168.

ביטוי לכך ניתן גם בפעילותו העניפה של הברון בעבר הירדן. ניסיונות ראשוניים להקמת יישובים בעבר הירדן המזרחי נעשו כבר בשנות ה-80, והבולט שבהם היה הניסיון להקמת המושבה 'בני יהודה' בגולן.²³² החל משנת תרמ"ח (1888), החלו פקידי הברון רוטשילד לבדוק את האפשרות להקים מושבות חדשות בעבר הירדן. המחשבה הייתה לנצל את המחיר הנמוך יחסית של האדמות באזורים מאלו, שהיו מצויים בשולי האזורים המיושבים, ואת ריחוקם ממוקדי השלטון בארץ. על הבעיות הבטחוניות באזורים אלו, בשל נוכחות הבדואים, חשב הברון להתגבר בעיקר על ידי הקמת רצף של התיישבות בשטח גדול ביותר.²³³

בראשית שנות ה-90 גברו הניסיונות להקים התיישבות עניפה באזור זה, ביתר שאת. עם התגברות העלייה, בשנים תר"ן-תרנ"א, הלכו ופחתו שטחי הקרקע שהוצעו למכירה ממערב לירדן ומחיריהם האמירו. מחיר האדמות בעבר הירדן המזרחי היה נמוך יותר, ומצאי האדמות הפוריות גדול, מה שהגביר את ההתעניינות בקניית אדמות באזור זה, על ידי אגודות התיישבות שונות.²³⁴ סוגיית ההתיישבות במקום נידונה רבות בתקופה זו בעיתונות, בהתכתבויות, ובדיונים שונים בארץ ובחו"ל.²³⁵

בשנת תרנ"א, נוכח העלייה הגדולה, החלו לעסוק בכך גם חובבי ציון באנגליה והוועדה הארץ-ישראלית בפריס. במהלך המאמצים אסרו התורכים את העלייה לארץ וההתיישבות בה. חרף זאת, נמשכו המאמצים ליישב את האזור ולקנות בו שטחים גדולים. יתר על כן, נעשו ניסיונות לארגן פעילות בין-ארצית של חובבי ציון ולשתף בה גם את הברון רוטשילד והברון הירש.

תוכנית שהחלה להתפתח ברצינות הייתה פרי יוזמה של יוסף נבון ביי להקמת אוטונומיה יהודית בעבר הירדן, בשיתוף פעולה של חובבי ציון והברון הירש, ואף הוקם ועד מיוחד לכך מטעם חובבי ציון. למעשה, קרסו רוב ככול התוכניות, בפרט בשל הסירוב של השלטון התורכי לאפשר התיישבות יהודית חדשה.²³⁶

ניסיון ההתיישבות המשמעותי ביותר, היה ניסיון ההתיישבות בחורן, כ-30-40 ק"מ ממזרח לכנרת ולירדן, שהיה חריג בהיקפו ובאופיו.²³⁷

בשנת תרנ"א (1891) החל הברון רוטשילד לבדוק את האפשרות לרכוש שטחים

232. ראו אילן, הכמיהה, עמ' 52-80. וראו גם לעיל כרך א, עמ' 187, הע' 172.

233. אהרנסון, מדיניות הקרקע, עמ' 88-89.

234. דונם אדמה ביהודה עלה 16-20 פר', בגליל ובאזור חיפה 14-16 פר', באזור צפת-טבריה 12-14 פר' ואילו בעבר הירדן 3-5 פרנג בלבד, ומצאי האדמה היה גדול (אילן, הכמיהה, עמ' 157).

235. שם, עמ' 157-164.

236. שם, עמ' 164-179.

237. "מלבד ממדיו רבי-ההיקף בהתיישבות בארץ בכלל, נעשה בו לראשונה ניסיון להתיישבות אזורית של מספר מושבות בבת-אחת ושל בני גלויות שונות, ממזרח אירופה ואף ממערב אירופה ואמריקה. היה כאן שילוב בלתי-שכיח של מושבות ושל חווה אדמיניסטרטיבית מטעם הבארון, אשר אנשיה הדריכו את חלוצי המושבות שבקירבתה" (אילן, שם, עמ' 180).

נרחבים באזור לצורך התיישבות חדשה. בשל חוות דעת שלילית של שייד ויתר הברון בשלב זה על הקנייה, והקרקע בת כ-120-150 אלף דונם נרכשה על ידי מתווך הקרקעות חיים אפשטיין מביירות, שהחל במכירת חלקים גדולים ממנה לכמה אגודות התיישבות.

האגודות נתקלו בקשיים גדולים במימון הקנייה ובפרט ברישום האדמה בטאבו, שכן השלטונות הקפידו שרק אזרחים עות'מאניים יתיישבו על הקרקעות, והתנגדו לרישום האדמות על שם מי שאינם אזרחים עות'מאניים. בחורף תרנ"ב (דצמבר 1891) ניאות הברון לקחת על עצמו את הטיפול ברכישה, אלא שהממשלה התורכית הקשתה על הרכישה. רק כעבור קרוב לשנתיים, בקיץ תרנ"ג (1893), הצליח שייד להשיג היתר לרכישת אדמות ברחבי סוריה, ולרישומן על שם הברון ונציגיו, ובתנאי שלא יושבו בשטח מהגרים חדשים.²³⁸

מצאי האדמות שנרכש על ידי הברון בעבר הירדן והוצע עתה למכירה בניהול הוועד הארץ-ישראלי בפריס, לאגודות נוספות, עמד על כ-110,000 דונם (בנוסף לכ-10,000 דונם בגליל), כדלהלן:

מצאי האדמות להתיישבות בעבר הירדן ²³⁹		
השטח	מיקום	מחיר
40,000 דונם	ח'אן א-שייח'	10 פר' לדונם
30,000 דונם	בטימה (ביתימא)	6.5 פר' לדונם
20,000 דונם	גולן בבשן (שנותרו מקניית אגודות: יקאטרינוסלב, לונדון ואמריקה)	5 פר' לדונם
20,000 דונם	בוסתאס צארשוש (ג'ירג'יס/ קורקוס)	15 פר' לדונם (כולל גפנים ובניינים)

בפועל, סירבו השלטונות לאשר לאנשי האגודות להתיישב במקום, ורק לאחר מאמץ רב של שייד ופגישה שלו עם הסולטן עצמו, בחורף תרנ"ה (דצמבר 1894), ניתנה רשות לברון להושיב בשטח 200-300 משפחות (1,200-1,500 איש). העיכובים הביאו לפרישתן של חלק מן הקבוצות שהתכוונו להתיישב בחורן, אולם גם נוסדו אגודות חדשות, שביקשו להתיישב במקום.²⁴⁰

בשלב זה החל הברון לתכנן במרץ הקמה של תשעה יישובים בבת אחת, על שטח של עשרות אלפי דונמים. לראשונה בתולדות ההתיישבות הוקדשו מאמצים כה רבים למפעל התיישבותי מרוכז בקנה מידה כזה. הפעולה כללה מדידת שטחים, בניית

238. שם, עמ' 195-196.

239. שם, עמ' 196-199. הנתונים נמסרו להנהלת המזרחי, שהוקמה באותה העת בדרוזגניק, כשבין החלטותיה הייתה הקמת מושבת פועלים בעבר הירדן.

240. שם, עמ' 201-208.

מרכזי ניהול, הכשרת שטחים ודרכים, הקמת משתלה, מינוי אדמינסטרציה ומדריכים חקלאיים, והוחל בתכנון התיישבות האגודות השונות.

פעילות פקידות הברון (האגרונום חיים כהן ועובדיו) בחורן בשנת תרנ"ה (1895) ²⁴¹			
מקום	שטח	מבנים	חקלאות
גילין	2,087 דונם	בית הפקידות: כולל מרתף גדול וששה חדרים. אורווה או רפת ל: שוורים, פרדות, סוסים, חמורים.	משתלה: עשרות אלפי שתילי תות (לתעשייה בראש פנה), עצי זית, רימון, תאנה, אפרסק, אגוז, תפוח, שיזף, חבוש, הדרים. ו-20,000 עצי צפצפה לשם בניין, ברושים, וכן מטע ניסיוני של הדרים ועוד.
ס'חם אל-ג'זלן		בניין פקידות וצריפים לפועלים.	משתלה קטנה וגן ירק. מזרע: 300 דונם נחרשו ונזרעו שעורה, חיטה, שומשום, למספוא ולניסויים.

בפברואר 1895 מסר הוועד בפריס לכל האגודות, כי התקבל אישור ליישוב 200 משפחות באזור והזמין אותן לשלוח צירים לפריס לשם דיון בפרטי ההתיישבות.²⁴² בשלב זה (אדר תרנ"ה, מרץ 1895) ביקר שייד בחורן והיה מאוכזב מגודל השטח למעשה ומטיב האדמה. חששות דומים ליוו גורמים בחובבי ציון, בפרט ד"ר הלל יפה. יחד עם זאת, גם לפי התחזיות הפסימיות, מדובר היה בכ-70,000 דונם בגוש הדרומי, מהם כ-50,000 דונם אדמה טובה.²⁴³ בפועל, לאחר ארבע שנות מאמצים ומספר חודשי עבודת הכנה של צוות הפקידות, עמדו תוכניות ההתיישבות, כדלהלן:

241. אילן, שם, עמ' 209-210.

242. שם, עמ' 215; קלויזנר, התנועה, ג, עמ' 278.

243. שם, עמ' 211-212.

תוכניות ההתיישבות בעבר-הירדן באביב תרנ"ה ²⁴⁴			
האגודה	מס' החברים	שטח כולל בדונמים	שטח מפורט
עזרה מצר - מיאסי, רומניה ועוד מבולגריה	כ-100	18,000	10,300 בסאחם 7,700 בכאוכב הצפונית
אגודת אחוה מיאקטרינוסלב	כ-80	18,000	9,931 בנפעה 3,890 בבית אקר 3,179 בסאחם
שבי ציון מניו יורק	70	8,000	6,000 בסאחם 200 במוזירע
חובבי ציון בשיקגו	40	6,000	3,220 דונם בג'ילין 2,780 במוזירע
מונטריאול	30	4,000	בסאחם
אגודת 'אחוות ישראל' מדאבלין ומנצסטר	לא ידוע	10,000	2,121 בסאחם 5,375 בג'ובלה 2004 בדרום מזרח הירמוך
אגודת גלאזגו	לא ידוע	6,000	2,000 בעמק הירמוך 4,000 בכאוכב הדרומית
פקידות הברון		2,087 למשתלה ומטעים	878 במישור ג'ילין 1,200 בעמק הירמוך
נוספים		3,800 בסאחם 547 בג'ילין	במחלוקת משפטית עם השייחים המקומיים
סך הכל		76,434	

בשלב זה דובר שיגיעו 'גרעיני-חלוץ' שיכשירו את התנאים לקליטת המתיישבים עצמם. ובמהלך תרנ"ה-תרנ"ו אכן יגיעו נציגים מן האגודות.²⁴⁵

בנוסף, יתכנן הברון הקמת התיישבות לפועלים ערב השמיטה. ההתיישבות תתבסס על מזרע, באדמות שקנה פקיד הברון, יהושע אסוביצקי, במהלך שנות ה-90, בצפון הארץ. מדובר היה באדמות הכפר הדרוזי אַמטללה, בשטח של כ-12,800 דונם, שתושביו חכרו את הקרקע מבעל האחוזה ג'אבור בק מצידון, והברון תכנן עתה

244. רוזנברג, ההתיישבות בחורן, עמ' 116-117.

245. ראו אילן, הכמיהה, עמ' 213-222.

להקים במקום את המושבה מטולה.²⁴⁶ לשם ההתיישבות במקום ייבחרו 60 משפחות של פועלים, שעבדו בחקלאות לפחות חמש שנים. כל משפחה תקבל 200 דונם קרקע, כסף למחייה לשנה וכלי עבודה, וההתיישבות במקום תחל בקיץ תרנ"ו.²⁴⁷

קווי דמיון רבים היו בין התוכנית 'הצפונית' של הברון, במטולה, לתוכנית 'הדרומית' של חובבי ציון, בקסטינה:

א. שתיהן תוכננו כפתרון לשאלה הבוערת של הפועלים במושבות.

ב. שתיהן אמורות היו להיות 'מושבות למופת' מבחינת התכנון המשקי והחברתי, כאשר שתיהן נועדו להתבסס בעיקר על מזרע, ומתיישביהן נבחרו בתהליך בחירה קפדני, מתוך הפועלים המצטיינים שהיו בארץ.²⁴⁸

התוכניות להתיישבות חקלאית באזור ירושלים

בצד התוכניות הנזכרות, נעשו ניסיונות מסוימים להקמת התיישבות חקלאית על ידי גורמים בירושלים. ניסיונות קודמים שנעשו בשנות ה-80 לא הבשילו לכלל מעשה.²⁴⁹ בראשית שנות ה-90 חודשה הפעילות בנושא מצד גורמים ותיקים וחדשים, בפרט בשנים תר"ן-תרנ"א, אולם גם ניסיונות אלו לא נשאו פרי.²⁵⁰

ניסיון שהתפתח לכלל מעשה היה הקמת התיישבות חקלאית קטנה במוצא, בשנת תרנ"ד, בחסות לשכת 'בני ברית' בירושלים. השטח, שכלל 184 דונם בלבד, חולק לארבעה חלקים בני כ-40-60 דונם כל אחד, לצורך הושבת ארבעה איכרים, שיגדלו בו גפנים. בחורף תרנ"ד הגיעו למוצא שני איכרים רווקים, שמחה כ"ץ ושמואל ברוזה, ובכסלו תרנ"ה הצטרף איכר נשוי, יצחק כהן. יחד קיבלו תמיכה מהלשכה.²⁵¹ היוזמים

246. בן-ארצי, בנייתה של מטולה, עמ' 219. וראו שם בהע' 1 שאין לקבל את הגירסה שהאדמות נקנו על ידי שייך באביב תרנ"ה (1895), וסביר להניח שהמקום נקנה על ידי אסוביצקי קרוב לשנת תרנ"ג (1893).

247. ראו קלוזנר, התנועה, ג, עמ' 280-281.

248. בן-ארצי, מפועלים, עמ' 91-90.

249. ראו לעיל כרך א, עמ' 188.

250. פלס, יחסם, עמ' 160.

251. גאולת אדמותיה של מוצא החלה כבר בשנת תרכ"א (1861) על ידי יהושע ילין וגיסו שאול יהודה. עד שנת תרנ"א עובד השטח על ידי פלאחים. בשנת תרנ"א מכר ילין 70 דונם לזאב טימוקין, כנציג חובבי ציון, וייתרת השטח נקנתה על ידי אגודת 'חבת הארץ' שנוסדה בירושלים בשנת תרנ"א. בשנת תרנ"ג החלה לשכת בני ברית בירושלים לקנות את האדמות, כדי ליישבן. בחוזה משבט תרנ"ד צוין, שכל איכר יקבל 160 פר' לשם הוצאת השנה הראשונה ומימון חודשי של 20 פר', למשך 5 שנים. כמימון ראשוני לכך שימשו 470 פר' ששלחה אגודת 'אדמת ישראל' מווינה לר' זאב יעבץ, לשם תמיכה בפועלים. סיוע חשוב קיבלה המושבה מאגודת 'עזרא' בגרמניה, כשבין ז' באייר תרנ"ו ועד כ"ג בחשוון תרס"ב, היא תממן למושבה תמיכה שנתית בסך 1,200 פר' (בסך הכל 6,800 פר'). במהלך תרנ"ו אף יוחל בתוכניות להקים במקום בית מלאכה לאריגת בדים (ראו ילין, כתבי, ד, עמ' 77, 85, 81, 92, 101, 102; ברוזה, מוצא, עמ' 30-35, אלפסי, חקרי ארץ ישראל, עמ' 297-295). וראו פירוט התמיכה של בני ברית לשמחה כ"ץ, החל מכ"ו בטבת תרנ"ד, לשמואל ברוזה החל מא' שבט תרנ"ד, וליצחק כץ החל מ"ב בכסלו תרנ"ה, ב: אצ"מ 1499\J97.

העיקריים להקמת המושבה היו ר' זאב יעבץ, גיסו ר' יחיאל מיכל פינס, ואפרים כהן רייס.²⁵² במידה רבה ראו רי"מ פינס ור"ז יעבץ בפעילותם ב'בני ברית' אלטרנטיבה ראויה לפעילות בני משה,²⁵³ ובהקמת ההתיישבות במוצא חלק מהניסיון להציב אלטרנטיבה התיישבותית לפעילות חובבי ציון.

במאמר שפורסם בהמליץ, ביום כ' בניסן תרנ"ד (26.4.1894), סקר פינס את דבר הקמתה של ההתיישבות במוצא על ידי 'בני ברית' מכספים שקיבל ר' זאב יעבץ מ'אגודת ישורון' בווינה. הוא ציין שההתיישבות במקום תתבסס על כרמים וביקר את הניסיון של חובבי ציון להעמיד שוב את ההתיישבות בארץ על מזרע, כשהוא מדגיש שמובילי מהלך זה הם "אנשים ידועים אשר תכליתם זרה לנו", כמובן, בכך רמז לבני משה.²⁵⁴ לדבריו, מהלך זה מוטעה ו"אין תקוה להישוב בראשית התפתחותו אלא בנטיעות".²⁵⁵ הוא הודה אמנם שהניסיון להעמיד את ההתיישבות עד עתה על המטעים היה רצוף כשלונות והפסדים כלכליים, אולם טען, כי במקום במזרע יש להשקיע בהתיישבות הררית, שם התנאים אופטימליים לתעשיית יין, במחירי עלות קטנים בהרבה מההשקעה העצומה הנדרשת באזור השפלה, כשהדוגמה הקונקרטיית לכך היא ההתיישבות במוצא, שאיכריה החלו לבססה על מטעי גפנים.²⁵⁶

252. אלפסי, חקרי ארץ ישראל, עמ' 299-301.

253. כפי שציין נתן אפרתי, ניתן למצוא דמיון רב בין לשכת בני ברית לבין אגודת בני משה שהתנהלו כאגודות סודיות שחבריהן מכונים 'אחים', בסגנון הבונים החופשיים. שני הארגונים התרכזו בפעילות תרבותית, ובפרט בדרך של הקמת ספריה וכן בפעילות לימודית-חינוכית והתיישבותית (אפרתי, הפרוטוקולים, עמ' 149, הע' 39, וראו עוד שלמון, היישוב האשכנזי, עמ' 596-598). על החשש שהעלה פינס באסיפת הלשכה, בכ"ד באב תרנ"ה, שלאגודה חדרו אנשי בני משה, בהם גמר אומר להלחם "כל עוד נשמה באפך", ודברי ההרגעה של אלתר ריבלין "כי אין פה השפעת 'בני-משה' כלל וכלל; אין אחד מב"ב [מבני ברית] שנמנה עם אגודת ב"מ [בני משה]", ראו אפרתי, שם, עמ' 153, 163.

254. ראו הערתו של ברזילי בלוח אחיאסף (לשנת תרנ"ה), בשולי עמ' 403-404: "אזכור דארץ ישראל מלא עתה חשדים, וישנם רבים הרואים בכל דבר כונה זרה, כונה מ'המינות החדשה הנוראה בשם לאומית" עד כי חרף [=כינוי של פינס בפי מתנגדיו] מצא כונה זרה (במאמרו "מעשים שבחשאי") גם בזה שאנו דורשים בשבח המזרע ועבודת האדמה הפשוטה ומבכרים מקצוע הזה על הנטיעות".

255. כבר בשנת תרנ"א הוא ציין כחבר הוועד הפועל, במכתב לאגודה בחו"ל: "הנסינות הרבים אשר עברו על המושבות שנתסדו בראשונה היו לתועלת רבה להבאות אחריהן. פרי הנסינות האלה הוא למשוך את הידים מעבודת האדמה לזרע התבואה ולשום לב אל נטיעות הכרמים והפרדסים כרמי גפן וזית וגם כל עצי פרי" (פינס, בני הארץ, ב, עמ' 135).

256. וראו דברים דומים במכתבו של חתנו של פינס, דוד ילין, לד"ר הרצברג, מיום ט"ז באדר תרנ"ה (12.3.1895) כשהוא מסכם: "אנו חותרים אפוא להוכיח לאור הדוגמה של המושבה הקטנה שלנו כיצד ניתן ליישב מתנחלים בהוצאות קטנות וכי האדמות של ירושלים וחברון יותר מתאימות להתיישבות מאשר אדמות השפלה. [...] מנקודת מבט ראויה מושבתנו באמת לשמה - מושבה לדוגמה ואנו מקווים שבמרוצת הזמן תהיה לה השפעה גדולה על תנועת ההתיישבות בכלל ובמיוחד על מצבם של העולים מרוסיה שעושים שנים במושבות מבלי שיגיעו לתוצאות" (ילין, כתבי, ד, עמ' 82). פינס ציין (שם) כי האיזורים המישוריים בהם רוכזו רוב המושבות, אמנם פוריים ומתאימים אף למטע גפנים, אבל לא מתאימים לתעשיית היין. שכן בשל החום הרב השורר בשפלה, אין אפשרות להגיע לתוצאה טובה של יין, ללא השקעה עצומה בבניית מרתפים ויקבים, כפי שהוציא חברון, או בדרך של חברת מניות.

המושבה מוצא בשנת תרנ"ה ²⁵⁷		
הערות	מצאי	
כ-120 מתוכם ניתנו לעיבוד לחקלאים על ידי 'בני ברית	600 דונם	שטח
	3	מספר חקלאים
	12,500 (מתוכם נטעו השנה 7,500)	גפנים
	נטעו השנה 200 עצים	עצי פרי נוספים
זקוקים עדיין לסיוע גדול כדי להתבסס ²⁵⁸	רעוע	מצב כלכלי

במקביל, טען ר' זאב יעבץ, כי עתיד ההתיישבות תלוי דווקא בהרחבת ההתיישבות החקלאית על ידי יהודים תושבי הארץ. במאמר שפרסם בכתב העת שהוציא, 'מציון', הוא תאר את הקשיים הרבים שנתקלו בהם העולים לארץ, ועיקרם: הבדלי השפה והתרבות, האקלים והמזון, שהיקשו עליהם מאד להתאקלם בארץ, כמו גם ללמוד מן הפלאחים דרכים לעיבוד הקרקע בצורה טובה, כשלכך נוספו הקשיים הכלכליים בעצם העלייה לארץ ושלבי ההתבססות בה. בשל כך, הוא קבע כי הדרך האופטימלית להרחבת היישוב היא בהקמת מושבות על ידי ילידי הארץ וכאלו שהתבססו בה כבר לפני שנים. מושבות אלו תוכלנה להוות בסיס גם להתיישבות עולים מחו"ל בעתיד. הוא הדגיש שבניגוד לטענות ידועות "מרבית אנשי הארץ עובדים כל עבודה קשה באשר ימצאו אותה", וכי רבים מן הצעירים מעוניינים להיאחזו בקרקע "ולא אחת ולא שתיים נוסדו יחד ילידי הארץ לכוונן להם אחוזה ולעבוד בידיהם את אדמת הקדש". כראייה ציין כמה ניסיונות התיישבות של בני ירושלים.²⁵⁹

יוזמה נוספת שהחלה להתגשם הייתה הקמת המושבה 'רמה' בבני סמואל, ליד ירושלים. ניסיונות כושלים לגבש התיישבות במקום החלו כבר במחצית השניה של שנות ה-80, לאחר שנקנו אדמות במקום על ידי אגודת 'נחלת ישראל'.²⁶⁰ בחורף תרנ"ה החלו שלושה-עשר ראשי משפחות תימניות מירושלים, שהיו חברות באגודה,

257. לוח אחיאסף (לשנת תרנ"ו), עמ' 389.

258. בלוח אחיאסף שם, צוין שהמושבה נתמכת בעיקר על ידי בני ברית, ומעט על ידי הוועד האודסאי, ממנו קיבלו בשנה זו 200 פר', ואחד מהם קיבל מתרומת ק"ז ויסוצקי, 50 פר' לקניית כלי עבודה. על תמיכת בני ברית ראו לעיל הע' 251.

259. ר"ז יעבץ, מציון, עמ' 3-20. המאמר, שנקרא: "הארץ וצאצאיה", נכתב בטבת תרנ"ד ונדפס בכתב העת בראשית תרנ"ה.

260. הרוח החיה באגודה, היה הרב יצחק צבי ריבלין, שעלה ארצה בשנת תרמ"ד, והיה שותף באגודות התיישבות נוספות. בשנת תרמ"ח התאחדה האגודה עם אגודת 'שלום ירושלים'. האגודה תכננה לרכוש במקום כ-3,500 דונם וחברו בה כ-100 משפחות, אולם למעשה היא הצליחה לרכוש רק כ-500 דונם. בשנים תרמ"ט-תר"ן נעשו ניסיונות חדשים מטעם האגודה ליישב את המקום, אבל גם הם לא צלחו (ראו קלויזנר, התנועה, ג, עמ' 51-53; בן-אריה, ירושלים החדשה, עמ' 602; קרק, ירושלים וסביבותיה, עמ' 438-442).

לעבד כ-150 דונם מן השטח, בשותפות עם פלאחים. חברת 'נחלת ישראל' סייעה להם במימון כלי עבודה, בהמות וזרעים, ובתמיכה בסיסית, מן הכסף המועט שנשאר בקופת האגודה.²⁶¹ העובדים חרשו וזרעו שטח של כ-25 דונם, ונטעו כרם בן כ-7,500 גפנים מזמורות שקיבלו במתנה מכורמים בראשון לציון,²⁶² כשהם מתגוררים בתנאים קשים.²⁶³ מהר מאוד אזל הכסף מקופת האגודה והאיכרים נותרו ללא מימון. לכך נוסף סכסוך עם הפלאחים מן הכפר הסמוך, שהצריך הוצאות מרובות.²⁶⁴ בראשית תמוז תרנ"ה התפרסמה בחבצלת קריאה נרגשת לתמוך ב"תימנים עובדי האדמה ברמה" הסובלים חרפת רעב "כי עבר קציר אשר מכרוהו בלחם עודו בקמה, עוד מעט ויכלה גם קיץ והם לא נושעו",²⁶⁵ אולם מצבה של רמה המשיך להיות קשה.

המושבה רמה בשנת תרנ"ה ²⁶⁶		
הערות	מצאי	
למעשה רק על 600 דונם בלבד יש לחברה המיישבת 'תפארת ישראל' קושאן ושטח זה בלבד מעובד	3,000 דונם	שטח
	13	מספר חקלאים
	ניטעו כ-7,000 גפנים	גפנים
	נזרעו כ-159 דונם חיטה	מזרע
	קשה מאד	מצב כלכלי

פינס היה מתוסכל מאד מן המציאות הזו, ובכלל מאוזלת ידם של מנהיגי הציבור

261. מדובר היה בשלושה שוורים, פרה וחמור וכן כלי עבודה לזריעה, בסך 600 פרנק, כשבנוסף הוחלט שהחברה תעניק תמיכה של מג'די (כ-4.33 פרנק) למשפחה לשבוע, עד תום הכסף המצוי בקופת החברה. ראו הצבי, י"ד בשבט תרנ"ה (8.2.1895). עמ' יג; מכתבים מארץ ישראל, ג, ג (ניסן תרנ"ה). עמ' 12; המגיד, א' בסיוון תרנ"ה (24.5.1895), עמ' 164.

262. בהצבי, י"ד בשבט תרנ"ה (8.2.1895), עמ' יג, צוין שכמה מן האיכרים ברמה הלכו לראשון לציון ובידם מכתב מפינס לד"ר מזיא, שישתדל שהפקידות תתן להם זמורות גפן בחינם. שבועיים אחר כך צוין בהצבי, כ"ח בשבט תרנ"ה (22.2.1895), עמ' כא, מפי ר' יצחק צבי ריבלין, "ראש המשתדלים בזה", שנציגי רמה התקבלו בחיבה בראשון לציון, ושלושה כורמים נתנו להם זמורות, ואף שילמו על ההובלה, "וכבר נטעו התימנים ד' אלפים גפן ובשבוע הזה נטעו עוד". בדיווח במכתבים מארץ ישראל (שם, ובהמגיד, שם). צוין כבר שמדובר ב-7,000 גפנים שניטעו מהזמורות שקיבלו מראשון לציון.

263. תחילה התגוררו האיכרים בבית אחד הפלאחים בכפר בית איכסא, אולם בשל המרחק (כשעה הליכה) הכשירו מערה סמוכה למגורים (מכתבים מארץ ישראל, שם; המגיד, שם).

264. בהצבי, ב' באייר תרנ"ה (26.4.1895), עמ' נג, דווח כי בהעדר תמיכה מן האגודה נאלצו האיכרים למכור את החיטה בעודה בקמתה ב-50 מג'די (כ-215 פרנק) לקונה אחד, עבור מצה שמורה, כשהכסף משמש אותם למחייה, חצי מג'די בלבד למשפחה לשבוע, וכי לכך נוסף הסכסוך עם הפלאחים.

265. חבצלת, ו' בתמוז תרנ"ה (28.6.1895), עמ' שכא.

266. לוח אחיאסף (לשנת תרנ"ו), עמ' 389.

בירושלים, ובראשם הוועד הכללי, מלהציב אלטרנטיבה התיישבותית לפעילות הוועד האודסאי, וקרא להנהגת הציבור בירושלים להתארגן להקמת אגודה מיישבת, ולמצער לתמוך בכמה אלפי פרנקים בהתיישבות הנחשלת ברמה.²⁶⁷

קריאתו של פינס עוררה דיון בחבצלת. גיסו, ר' זאב יעבץ, החזיק אחריו בקריאה "לזקני עיר הקדש להקים ולקיים ישוב אחד למופת לישוב, שכל מעשיו נעשים על טהרת הקדש", ובפרט על ידי שיקחו תחת חסותם את ההתיישבות ברמה. גם ר' אייזיק בן-טובים הצטרף לקריאה "כי יקחו יקירי ירושלים את ענין הישוב בידיהם [...] להחזיק בידי ישוב הנעשה על טהרת הקודש".²⁶⁸

תשובת נציג הוועד הכללי, ככל הנראה ר' יוסף ריבלין, הייתה אמנם חיובית בהתיישבותה, וככל הנראה נעשו מטעמו אף פעולות מסוימות להטבת מצב ההתיישבות ברמה, אולם לא הביאה לפעילות של ממש.²⁶⁹ הדיון בחבצלת הביא לתסיסה בנושא, בפרט בין צעירים מבני ישיבת עץ חיים בירושלים, והדבר הוביל למעשה, בקיץ תרנ"ו, להקמת חברת 'שוב ארץ הקודש', שבראשה עמדו ר' יצחק צבי ריבלין, ר' יחיאל מיכל פינס וישעיהו רפאלוביץ. היה בה משום שילוב בין חיפוש פתרון למצוקה הכלכלית החריפה בירושלים, שהובילה אף לירידה מן הארץ, עם ההזדהות העמוקה של המייסדים עם הרעיון של הקמת התיישבות חקלאית על טהרת הקודש, אולם פעילותה הייתה מוגבלת ומצומצמת.²⁷⁰

סיכום

במהלך שנות ה-80 תפס ענף היין תאוצה בהתיישבות היהודית. בנטיעת הגפנים ובייצור היין הושקע הון אדיר, בפרט על ידי הברון רוטשילד. ערב שמיטת תרנ"ו היה משק היין הענף הבולט הן מבחינת ההשקעה, הן מבחינת התוצרת, והן מבחינת יכולת ההשתכרות של האיכרים בפועל. חרף זאת, היה עתידו של הענף לוט בערפל. אפיקי מסחר היין טרם פותחו כראוי, ושאלת שיווק היין לא הובהרה. בפועל, רוב הענף

267. "מדוע לא תעשו מעשה אשר תתגשם בה חבתכם בחיוב? ובמלים קצרים: מדוע לא תכוננו אתם איוז מושבה? [...] לי אין ספק, כי אלו החלטתם להכין מפעל כזה, כי עתה ימצאו לכם מקורות חדשים אשר לא פללתם ולא הייתם נזקקים לנגוע בהכנסותיכם הקבועות אפילו כמלא נימא. עוד תשובה שניה נמצאה בבית גנזיכם לאמר: אין הזמן גורם להחל עתה במפעל כזה, אבל גם לתשובה זו יש פירכא. הנה מקום נתבצר לכם להחל פעולתכם בענין זה במושבת "רמה". הן בשלשת אלפים פר' לשנה משך חמש שנים יש יכולת בידיכם להקים המושבה הזאת על תלה, ולמה, תעזבו את המקרה הזה מידכם?" (חבצלת, ה' באב תרנ"ה (26.7.1895), עמ' שנא-שנב).

268. חבצלת, י"ב באב תרנ"ה (2.8.1895), עמ' ססב; שם, כ"ו באב תרנ"ה (16.8.1895), עמ' שעה.

269. ראו ריבלין, הרב יצחק צבי ריבלין, עמ' 41-44.

270. ראו מלאכי, פרקים, עמ' 207-252. בשלהי שנת תרנ"ו החלה החברה את פעולתה והודיעה ברבים שהיא מעוניינת לסייע לרווקים מתאימים למצוא עבודה במושבות "כאשר יעברו ימי שנת השבע" (חבצלת, י"ב באלול תרנ"ו (21.8.1896), עמ' שנו). באגודה היו חברים אז כ-75 איש ו-25 מהם נשלחו בראשית שנת תרנ"ז, מטעם החברה, לעבוד במושבות יהודה. בזה למעשה נתמצתה פעולתה הממשית של האגודה, והיא בטלה כעבור כשנתיים (מלאכי, שם, עמ' 232-246).

סובסד על ידי הברון רוטשילד, וטרם עמד בפני עצמו כענף מסחרי. הצטברות כמויות היין ביקבים, העלתה ממילא את שאלת עתידו של הענף.

הברון אדמונד (בנימין) רוטשילד

נסיבות אלו הביאו גורמים בהנהגת חובבי ציון, לנסות ולפתח במושבות הקיימות, ובפרט במושבות חדשות, את ענף המזרע. להחלטה זו נלוותה, אצל חלק מחובבי ציון, תפיסה אידיאולוגית, התולה את האפשרות לטפח איכרים אמתיים דווקא על בסיס המזרע, ולא על ענפי המטעים, הן מעצם ההבדל שבין העיסוק האינטנסיבי הכרוך בעבודות השדה בידי החקלאים עצמם ופחות על ידי פועלים, עובדי ייצור וסוחרים, והן בשל העובדה שענף הגפן הרחיב את שליטת פקידות הברון במושבות. שליטה זו פגעה לדעתם ברוח העבודה והחריצות אצל האיכרים, הן בשל נמיכות הרוח

בכלל שנכרכה בשליטה זו, והן בשל שיטת 'התמיכה' שנהגה במושבות. למעשה, גם הברון ופקידיו היו שותפים להנחה שיש לפתח בנוסף לענף הגפן גם ענפים נוספים. מדיניות זו החלה ננקטת על ידם כבר בשנות ה-80, אך קיבלה תאוצה של ממש ערב שמיטת תרנ"ו, בניסיון להקים התיישבות חדשה וגדולה בעבר הירדן ומושבה חדשה בצפון הארץ, המושבה מטולה. אצל חובכי ציון התבטאה מדיניות זו הן בניסיון לטפח את ענף המזרע במושבות הקיימות, ובפרט בניסיון להרחיב אותו בשטח הגדול של המושבה חדרה, והן בניסיון להקים במושבה חדשה, שתתבסס על מזרע, מושבה שרבות עסקו בתיכנונה, המושבה קסטינה.

הקמת המושבות החדשות הייתה כרוכה גם בניסיון לפתור את המצוקה הגדולה של הפועלים, שהלכה והחריפה במיוחד מאז שנת תרנ"ב (1892) לאחר שהסתיימו עבודות התשתית והנטיעה הגדולות במושבות החדשות חדרה ורחובות, ומושבות חדשות טרם קמו. האפשרות לכרוך את סוגיית הפועלים, יחד עם הניסיון לבסס מושבות חדשות בפרט על ענף המזרע, נראתה עתה לרבים כפתרון האופטימלי.

במקביל, נעשה ניסיון לבסס התיישבות חקלאית באזור ירושלים, בפרט במוצא וברמה. ניסיונות התיישבות אלו היו ברובן המשך לניסיונות התיישבות קודמים, מצד היישוב העירוני בירושלים, שעד עתה כשלו. מי שהיו מן המובילים עתה בניסיון התיישבות זה היו ריי"מ פינס ור"ז יעבץ, שניסו במידה רבה לפתח אפיק התיישבותי אלטרנטיבי לזה של הוועד האודסאי ושל הוועד הפועל, עימם היו מצויים בתקופה זו בעימות אידאולוגי, בפרט על רקע הפולמוס סביב סוגיית בני משה, אלא שהתיישבות זו הייתה מצומצמת מאוד. מציאות מורכבת זו תעמוד ברקע הדיונים בסוגיית השמיטה.

נתוני האוכלוסייה היהודית בארץ לשנת תרנ"ה (1895) ²⁷¹				
היישוב	משפחות	נפשות	הערות	
התיישבות כפרית ותיקה	פקיעין	20		
	שפרעם	13		
התיישבות עירונית	סך הכל	כ-70	משוער	
	ירושלים	28,112	אשכנזים: 15,074, ספרדים: 7,900, מערביים: 2,420, גורזים: 670, בוכארים: 530, תימנים: 1,288, פרסים: 230	
	צפת	6,630	אשכנזים: 4,500, ספרדים: 2130	
	טבריה	3,200	אשכנזים: 1,580, ספרדים: 1620	
	יפו	2,970	אשכנזים: 1,760, ספרדים: 1210	
	תכרון	1,429	אשכנזים: 619, ספרדים: 810	
	חיפה	810	אשכנזים: 160, ספרדים: 650	
	צידון	780		
	עכו	215	כולם ספרדים	
	רמלה	166		
	שכם	120		
	עזה	75		
	לוד	14		
	בית שאן	13	באו מצפת	
	סך הכל	44,534		
	מושבות	פתח תקווה	648	
		ראשון לציון	380	
		נחלת ראובן (ואדי חנין)	76	
		מזכרת בתיה	149	
		גדרה	96	
רחובות		135		
זכרון יעקב		570		
חדרה		142		
ראש פנה		315		
יסוד המעלה		95		
משמר הירדן		72		
קסטינה		47		
רמה		13		
מוצא		4		
טנטורה	2	באחוזת הנדיב		
סך הכל	כ-2,800			

271. לונץ, לוח (לשנת תרנ"ו), עמ' כח-לב. לרשימה יש להוסיף גם את מקווה ישראל והתיישבות של בודדים. וראו לעיל כרך א, עמ' 172, שמספר המשוער היה אז כ-430 איש.